

«Невидимі люди» прифронтової території України

Опубліковано: Благодійний фонд «Схід SOS» у межах проєкту «Підтримка постраждалих унаслідок війни вразливих груп населення та жителів віддалених територій України.

Команда проєкту: Марія Білякова, Микита Біляков, Олександр Василенко, Олеся Гончаренко, Марія Іванова

Каплун Н. М.

K20 «Невидимі люди» прифронтової території України — Київ : Схід SOS, 2025. — 68 с.

ISBN 978-617-635-202-0

В основі цього звіту — дослідження впливу гуманітарної ситуації на самотніх представників маломобільних груп населення у населених пунктах прифронтової території, яке провела команда документаторів БФ «Схід SOS» у 2023-2024 роках. Воно побудоване на основі 60 поглиблених інтерв'ю, записаних із маломобільними людьми, особами з інвалідністю, людьми старшого віку, їхніми родичами та експертами з надання допомоги представникам вразливих верств населення в умовах збройного конфлікту між Україною та Російською Федерацією. Серед інтерв'юваних також були евакуйовані, соціальні працівники, менеджери БФ «Схід SOS» та партнерські організації.

УДК 364.6-058.65-056.26(477-071-024.74)"2023/2024"(047.53)=161.2

Застереження: аналітичний звіт підготовлений у межах проєкту «Підтримка постраждалих унаслідок війни вразливих груп населення та жителів віддалених територій України» за фінансової підтримки Європейського Союзу. Його зміст є виключною відповідальністю БФ «Схід SOS» і не обов'язково відображає позицію Європейського Союзу.

Обкладинка: фото евакуації представників маломобільних груп населення з архіву БФ «Схід SOS»: Дніпро, січень 2025. Фото: Анастасія Пивоварчук; Павлоград, січень 2025. Фото: Владислав Платонов та Демиденко Ганна; Павлоград, жовтень 2024. Фото: Юлія Крат.

Щиро дякуємо всім дотичним до порятунку жителів прифронту:

евакуаційникам, які щодня виїжджають у небезпечні зони,

соціальним працівникам і волонтерам, які зустрічають евакуйованих, допомагають дістатися безпечних місць, вирішити юридичні та побутові питання,

менеджерам, які опікуються транзитними шелтерами, займаються пошуком місць для подальшого розселення врятованих, ремонтом і відновленням будівель, що стануть для них новим домом,

донорам проєктів підтримки вразливих груп населення,

усім небайдужим, без кого жертв серед цивільного населення було б в рази більше.

ЗМІСТ

Список скорочень	5
Резюме	6
Методологія та методика дослідження	8
Вступ	11
1. Найпоширеніші порушення МГП, короткий опис розвитку подій у населених пунктах прифронту, 2022-2024 роки	13
2. Вразливі групи населення прифронту	18
2.1. Загальна характеристика респондентів	18
2.2. Основні потреби, спроможність вижити в умовах гуманітарної кризи, виклики, труднощі, які доводилося долати респондентам	19
2.3. Ризики тривалого перебування в умовах прифронту для представників вразливих груп населення	25
2.4. «Невидимі люди» прифронту	27
3. Надання допомоги представникам маломобільних груп населення: досвід БФ «Схід SOS» та партнерських організацій. Висновки та рекомендації	29
ДОДАТКИ	37
ДОДАТОК 1: Опитані респонденти, загальна характеристика	37
ДОДАТОК 2: Найпоширеніші ситуації, в яких опинялися самотні люди та представники маломобільних груп населення прифронту	40
ДОДАТОК 3: Результати анкетування представників маломобільних груп населення у Центрі тимчасового розміщення «Океан Добра» (м. Дніпро).	42
ДОДАТОК 4: Задokumentовані історії людей старшого віку, представників маломобільних груп населення, осіб з інвалідністю.	45

Список скорочень

БК	Будинок культури
БФ	Благодійний фонд
ВПО	Внутрішньо переміщена особа
ГО	Громадська організація
ДСНС	Державна служба України з надзвичайних ситуацій
ЗСРФ	Збройні сили Російської Федерації
ЗСУ	Збройні сили України
МГП	міжнародне гуманітарне право
МКС	Міжнародний кримінальний суд
ОДА	Обласна державна адміністрація
РС	Римський статут
РСЗВ	Реактивна система залпового вогню
РФ	Російська Федерація

РЕЗЮМЕ

Від 24 лютого 2022 року ЗСРФ застосовують тактику «випаленої землі» під час бойових дій в Україні. Такий спосіб ведення війни є важким порушенням МГП і призводить до великої кількості жертв серед цивільного населення, що позбавлене найнеобхіднішого для виживання.

Особливої уваги з боку держави та українського суспільства потребують ті мешканці прифронтової території, які є найбільш вразливими. Через відсутність спеціального терміну для їхнього визначення, у звіті використана метафора — «невидимі люди». Йдеться про самотніх дорослих, які були представниками маломобільних груп і загинули через те, що залишилися невидимими для оточення, державних установ і неурядових організацій, які надають допомогу жителям прифронту. Це люди, які не були здатні отримати необхідну для виживання в умовах гуманітарної кризи інформацію та не скристаліся загальнодоступними послугами (медична та гуманітарна допомога, безоплатна евакуація).

Коли до населеного пункту наближаються бойові дії, а цивільні постають перед необхідністю виживання під постійними обстрілами, в умовах умисних нападів на гуманітарні штаби та продуктові склади, «невидимі люди» опиняються зі своїми проблемами на самоті й зазвичай не можуть тривалий час чинити опір складним обставинам. Це зокрема й історії самотніх жінок і чоловіків, які загинули у власних квартирах і будинках внаслідок обстрілів, бо не спустилися до укриттів; людей, які померли в імпровізованому укритті без ліків чи медичної допомоги, після чого були поховані на власному подвір'ї. Такі випадки постійно присутні у спогадах респондентів, опитаних документаторами під час фіксації воєнних злочинів, скоєних військовими РФ в Україні впродовж 2022-2024 років.

Дослідження показало, що тривале перебування самотніх представників маломобільних груп населення в умовах гуманітарної кризи та постійних атак на цивільних призведе до загибелі таких осіб, якщо їм не буде надана допомога.

Команда БФ «Схід SOS» від лютого 2022 року напрацювала важливий практичний досвід у наданні допомоги особам, які могли стати «невидимими людьми» в умовах прифронту. За цей час евакуаційники «Схід SOS» вивезли з зони небезпеки понад 86 000 цивільних мешканців, з них 11 200 осіб є представниками маломобільних груп населення.

Аби бути успішною, евакуація представників маломобільних груп населення потребує спеціального транспорту та обладнання, вона має здійснюватися безперервно. Ці процеси вимагають дій, зокрема й правильної логістики — облаштування транзитних шелтерів, де самотні люди можуть залишитися на деякий термін, доки соціальні працівники фонду допомагають відновити втрачені документи, набути громадянства, вирішити медичні питання, а менеджери фонду зможуть знайти їм місце для постійного проживання.

Пошук місць є дуже складним як в Україні, так й за кордоном, бо заклади, куди можуть бути поселені самотні представники маломобільних груп населення, переповнені.

Від літа 2022 року БФ «Схід SOS» займається створенням місць для розселення евакуйованих осіб, зокрема й ремонтує занедбані будівлі, в яких місцеві територіальні громади зобов'язуються відкрити геріатричні або територіальні центри з надання соціальних послуг і надалі фінансувати персонал; ремонтують

корпуси лікарень, зокрема й психіатрій, аби розмістити там осіб зі складними діагнозами, яким важко знайти місця. За цей час зусиллями БФ «Схід SOS» були відремонтовані 6 таких будівель, що стали домом для сотень самотніх представників маломобільних груп населення. Ще 3 заклади фонд обладнав підйомниками, зробивши їх доступними для осіб, що пересуваються на кріслі колісному.

Також від 2023 року БФ «Схід SOS» займається ремонтом пошкоджених обстрілами будинків і квартир представників вразливих верств населення, що проживають у відносно безпечних районах, наближених до лінії фронту. Нині такими послугами скористалися 837 домогосподарств Донецької та Харківської областей.

Напрацьований БФ «Схід SOS» і партнерськими організаціями досвід допомоги представникам маломобільних груп є важливим для зменшення числа цивільних жертв на території, де тривають активні бойові дії.

На базі вищезазначеного рекомендуємо:

- **уряду України** — під час розробки державних програм і надання гуманітарної допомоги та евакуації представників маломобільних груп населення прифронтових територій враховувати успішний практичний досвід БФ «Схід SOS»; приймати до уваги рекомендації, напрацьовані командою адвокаційників фонду у цій сфері; підтримувати ініціативи фонду зі створення місць для розміщення самотніх представників маломобільних груп населення на більш безпечній території України;
- **громадянському суспільству України** — об'єднати зусилля для спільної адвокації проблем евакуації; покращити координацію дій із державними службами та установами, відповідальними за евакуацію та подальше розміщення представників маломобільних груп населення;
- **міжнародній спільноті** — підтримувати громадянські ініціативи, що ставлять на меті зменшення цивільних жертв в умовах збройного конфлікту; засудити дії російської армії, що використовує тактику «випаленої землі» та створення «санітарних зон» під час ведення бойових дій в Україні;
- **національним правоохоронним і слідчим органам України, Міжнародному кримінальному суду** — ефективно розслідувати всі умисні напади на цивільне населення прифронтових територій України, зокрема й умисні напади на гуманітарні склади та евакуаційні команди; забезпечити правосуддя проти як військового командування РФ, що віддає такі накази, так і польових командирів, які забезпечують виконання.

МЕТОДОЛОГІЯ ТА МЕТОДИКА ДОСЛІДЖЕННЯ

Мета дослідження

Детально описати самотніх представників маломобільних груп населення, які проживають на прифронтових територіях, визначити виклики та ризики, з якими вони стикаються у повсякденному житті, а також описати досвід БФ «Схід SOS» і партнерських організацій у наданні допомоги таким людям.

Завдання дослідження

- описати найпоширеніші порушення МГП, які вчиняються проти цивільних людей і гуманітарних установ в умовах прифронту;
- визначити основні виклики та ризики, з якими стикаються цивільні, які намагаються вижити в умовах гуманітарної кризи на таких територіях;
- описати представників вразливих верств населення та довести залежність їхнього виживання від вчасного надання гуманітарної допомоги та евакуації з зони небезпеки;
- описати успішний досвід БФ «Схід SOS» і партнерських організацій у наданні допомоги найвразливішим групам населення прифронту;
- поінформувати про випадки важких порушень МГП і складну гуманітарну ситуацію на прифронті найширше коло осіб, як-от журналістів, дослідників урядових і неурядових організацій, слідчих і прокурорів національних і міжнародних правоохоронних органів.

Гіпотеза дослідження

Тривале перебування самотніх представників маломобільних груп населення на прифронті, в умовах гуманітарної кризи та важких порушень МГП, неминуче призведе до загибелі цих людей.

Методи дослідження

Інформація, проаналізована у цьому звіті, була зібрана шляхом запису поглиблених інтерв'ю з людьми старшого віку, представниками маломобільних груп населення та особами з інвалідністю, а також з їхніми родичами чи іншими особами, які ними опікувалися під час проживання у населених пунктах прифронту чи після евакуації. Крім того, були записані інтерв'ю із волонтерами, евакуаційниками, менеджерами та соціальними працівниками БФ «Схід SOS» і партнерських організацій, які надають таким людям допомогу.

Поглиблені інтерв'ю передбачали описи:

- гуманітарної ситуації в місці проживання опитаної особи;
- бойових дій, що точилися в цьому місці;
- найпоширеніших порушень МГП, що призвели до гуманітарної кризи у населеному пункті;

- досвіду виживання респондентів у складних життєвих умовах;
- комплексу дій місцевих адміністрацій, що стали реакцією на складну гуманітарну ситуацію тощо.

Для перевірки отриманих даних дослідники БФ «Схід SOS» провели анкетування осіб, які у березні 2024 року перебували в Центрі тимчасового розміщення маломобільних людей похилого віку та людей з інвалідністю, евакуйованих з гарячих точок «Океан Добра» (м. Дніпро).

Анкета складалася з 19 питань щодо гуманітарної ситуації в населеному пункті та соціального оточення анкетованої особи.

Зібрана інформація була верифікована та доповнена даними з відкритих джерел або через перехресні свідчення інших осіб, поглиблені інтерв'ю з якими були записані документаторами БФ «Схід SOS» у різних проєктах впродовж 2022-2024 років.

З міркувань безпеки всі використані в звіті інтерв'ю отримали порядкові номери, практично усі наведені персональні дані респондентів є псевдонімами.

Зазначені міри запроваджені, аби захистити респондентів в умовах війни, що триває.

Рекомендації звіту напрацьовані на базі практичного досвіду БФ «Схід SOS» і партнерських організацій, вони мають полегшити та оптимізувати надання допомоги самотнім особам з інвалідністю, представникам маломобільних груп населення, людям старшого віку, які проживають на прифронті або були евакуйовані звідти.

Дисклеймер

У фокусі дослідження перебували виключно потреби представників вразливих верств населення, які проживали від 24 лютого 2022 року у населених пунктах прифронту. Документатори БФ «Схід SOS» не збирали й не аналізували інформацію щодо потреб і проблем представників цієї групи, які проживають на іншій території України.

У звіті не досліджувалися потреби жителів міст, що були окуповані армією РФ без запеклих боїв і не зазнали гуманітарної кризи, спричиненої активними бойовими діями та порушеннями МГП.

Потреби дітей до 7 років, а також вагітних жінок, які відносяться до числа представників маломобільних груп населення, у звіті не досліджені. Таких осіб й члени їхніх родин, й адміністрація населених пунктів прифронту намагаються забезпечити усім необхідним і першочергово евакуювати з зони небезпеки. Відповідно ця проблема заслуговує на окреме вивчення й має свою специфіку.

Дослідження обмежувалося у часі та просторі, а саме:

- охоплювало період від 24 лютого 2022 року до осені 2024 року;
- було сконцентроване на підконтрольній уряду України території в особі її виконавчої влади та місцевих адміністрацій.

Гуманітарна ситуація та потреби представників вразливих верств населення на окупованій РФ території України у більшості випадків не були розглянуті у звіті.

Дослідження описує виключно ситуації та потреби дорослих людей, представників маломобільних груп населення, які станом на 24 лютого 2022 року проживали у власних квартирах чи будинках. Потреби тих, хто перебував у державних або приватних геріатричних пансіонатах, диспансерах чи інших медичних закладах не досліджувалися й відповідно не представлені у звіті.

Практичне значення

Аналітичний звіт не є науковим чи соціологічним дослідженням.

Мета, завдання, методи, висновки та рекомендації мають суто практичне значення — стати корисними для представників держави, які приймають рішення у гуманітарній сфері; волонтерів, евакуаційників, менеджерів, соціальних і медичних працівників урядових й неурядових організацій, які надають допомогу представникам маломобільних груп населення та особам з інвалідністю, а також для громадських активістів, журналістів і дослідників, які працюють у сфері захисту прав представників вразливих верств населення або вивчають ситуацію на прифронті України.

ВСТУП

Від 2014 року триває міжнародний збройний конфлікт між РФ та Україною¹. Його характерною рисою є грубе нехтування ЗСРФ основними нормами МГП.

Прокурор МКС Карім А.А. Хан під час візиту в Бучу у травні 2022 року зазначив:

«Україна є місцем злочину, що охоплює широкий спектр ймовірних міжнародних злочинів».

Крім злочину агресії, ЗСРФ від 10 жовтня 2022 року вчиняли широкомасштабні та систематичні ракетні атаки на електростанції та підстанції, маючи на меті спричинити гуманітарну катастрофу по всій території України.

Дані дії були кваліфіковані прокурорами МКС за статтями 8(2)(b)(ii), 8(2)(b)(iv) та 7(1)(k) РС й стали підґрунтям для ордеру на арешт Сергія Кобилаша, генерал-лейтенанта ЗСРФ, командувача Дальньої авіації Повітряно-космічних сил і Віктора Соколова, адмірала Військово-морського флоту Росії, командувача Чорноморського флоту².

Раніше, навесні 2023 року, МКС видав ордери на арешт Володимира Путіна, президента РФ та Марії Львової-Бєлової, Уповноваженої Президента РФ з прав дитини, за незаконну депортацію та незаконне переміщення українських дітей з окупованої території до РФ, всупереч статтям 8(2)(a)(vii) і 8(2)(b)(viii) РС³.

Людство створило МГП для захисту осіб, які є безпомічними в умовах збройного конфлікту і потребують додаткового захисту — людей, які не беруть або вже припинили брати участь у бойових діях, тобто цивільних мешканців, військовополонених тощо.

До вразливих верств цивільного населення в Україні належать представники маломобільних груп.

За визначенням Міністерства юстиції України до цієї групи належать особи, які відчують труднощі під час:

- самостійного пересування;
- отримання послуг;
- сприйняття інформації;
- орієнтування у просторі.

За віковим параметром представниками маломобільних груп населення є:

- діти до 7 років;
- особи будь якого віку, які мають функціональні обмеження, пов'язані з фізичними особливостями людини (інвалідність, старший вік, нестандартні розміри тіла тощо) або її тимчасовими станами (травма, стрес, вагітність тощо).

¹ Міжнародне право та визначення участі Росії в Криму та на Донбасі, 13.02.2022, <https://bit.ly/3JFQ789>; Керівництво з основних стандартів розслідування для документування міжнародних злочинів в Україні, Global Right Compliance, травень 2022 року, 310 С. — С.40.

² Ситуація в Україні: Судді МКС видали ордери на арешт Сергія Івановича Кобилаша та Віктора Миколайовича Соколова, 5.03.2024, <https://tinyurl.com/8n6wh5r6>

³ Заява прокурора МКС Каріма А.А. Хана про видачу ордерів на арешт президента Володимира Путіна та Марії Львової-Бєлової, 17.03.2023, <https://tinyurl.com/3f9hj23t>

За підрахунками Міністерства юстиції України, до маломобільних груп населення належать 30%-50% населення України⁴.

За даними очільника ГО «Доступно.юа» Дмитра Щебетюка, 27%-55% населення міст належать до маломобільних груп⁵.

Дослідження сфокусоване на значно меншій за чисельністю групі осіб. Через відсутність спеціального терміну для їхнього визначення, у звіті використана метафора «невидимі люди». Так позначені самотні дорослі люди, які належали до числа представників маломобільних груп населення та загинули через те, що залишилися «невидимими» для оточення, державних установ і неурядових організацій, які надають допомогу жителям прифронту. Йдеться про людей, які були не здатні отримати інформацію, необхідну для виживання в умовах гуманітарної кризи, а також не скористалися загальнодоступними послугами (медична та гуманітарна допомога, безоплатна евакуація).

БФ «Схід SOS» від 2022 року надає допомогу жителям прифронту й діє так, аби жодна людина не залишилася невидимою. Отриманий за роки війни досвід допомагає зберегти життя тих, хто є найбільш вразливими.

⁴ МАЛОМОБІЛЬНІ ГРУПИ НАСЕЛЕННЯ — ХТО ЦЕ?, 06.12.2021, <https://tinyurl.com/6her9vvv>

⁵ Для розвитку треба прибрати бар'єри: війна актуалізувала питання доступності у містах (ФОТО), 13.03.2022, <https://tinyurl.com/4fsh44nn>

1

НАЙБІЛЬШ ПОШИРЕНІ ПОРУШЕННЯ МГП, КОРОТКИЙ ОПИС РОЗВИТКУ ПОДІЙ У НАСЕЛЕНИХ ПУНКТАХ ПРИФРОНТУ, 2022-2024 РОКИ

Як вже було зазначено, армія РФ веде бойові дії в Україні ігноруючи положення МГП щодо захисту цивільного населення в умовах збройного конфлікту:

- умисно атакує цивільні цілі замість військових;
- непропорційно застосовує силу;
- умисно нападає на цивільну інфраструктуру, лікарні, продуктові склади, інші захищені МГП об'єкти;
- знищує гуманітарні штаби, що надають допомогу цивільному населенню;
- використовує заборонену хімічну зброю в густонаселених районах;
- дистанційно мінує житлові квартали міст, де перебуває значна кількість цивільних, застосовує інші види зброї невибіркового характеру тощо.

Все це робить виживання цивільного населення на території, де точаться активні бойові дії, неймовірно складним.

Як демонструє досвід України 2022-2024 років, гуманітарна ситуація в населених пунктах, до яких наближається зона бойових дій, сильно змінюється.

У розвитку подій можна виокремити **три основні етапи**, тривалість яких є різною на різних ділянках фронту й залежить від інтенсивності та характеру бойових дій між ЗСУ та ЗСРФ⁶.

Перший етап: підрозділи ЗСУ знаходяться на околицях або тримають кругову оборону по периметру населеного пункту, іноді займають позиції у промисловій зоні в передмісті. Армія РФ атакує воєнні об'єкти — місця дислокації супротивника (військові частини, промислові підприємства), системи ППО, аеродроми, наносить артилерійські удари по кварталах міста, останнім будинкам вулиць, а також б'є по цивільній інфраструктурі, внаслідок чого в місті зникає світло, газ, вода та тепло в зимовий період.

Із населеного пункту починається евакуація цивільних зусиллями місцевої громади, громадських і релігійних організацій.

Значна кількість мешканців населених пунктів, які мають власне авто та є відносно забезпеченими, виїжджають самі, іноді допомагають виїхати сусідам і знайомим. Дехто зі підприємців навіть встигає закрити бізнес і уникнути великих збитків.

⁶ Розвиток подій описаний на основі аналізу гуманітарної та безпекової ситуацій в містах з кількістю населення від 30 тисяч, що опинилися у зоні бойових дій (Авдіївка, Бахмут, Ізюм, Лисичанськ, Маріуполь, Рубіжне, Сєвєродонецьк, Чернігів тощо).

На цьому етапі виїжджають переважно люди, які мають куди їхати за межами населеного пункту. Значною частиною тих, хто виїжджає на цьому етапі, є родини з дітьми. Часто чоловіки вивозять жінок і дітей у безпечне місце та повертаються охороняти квартиру, будинок чи інше майно. У населеному пункті працюють комунальні служби, які намагаються відновити постачання світла, газу, води та тепла. Поліція слідкує за порядком, підрозділи ДСНС розбирають завали на місцях обстрілів, ліквідують пожежі. Лікарні надають цивільним необхідну допомогу. Аптеки мають необхідний запас ліків, у магазинах є продукти, хоча й асортимент поступово скорочується.

На цьому етапі місто не відрізане від постачання продуктів, ліків і пального. Воно намагається жити звичайним життям, попри бої та щоденну інформацію про загиблих цивільних, які перебували в місцях, по яких армія РФ наносила удари.

Другий етап: підрозділи ЗСУ займають бойові позиції на околицях поблизу житлових будинків населеного пункту (коли будівлі вже пошкоджені, більшість мешканців евакуйовані або переселені до центральних районів міста. Втім, зазвичай у підвалах ще переховуються нечисленні цивільні, переважно люди старшого віку, яким нікуди їхати або які відмовляються їхати й готові померти поруч зі своїм будинком). Російська армія атакує позиції українських військових, робить спроби оточити місто й обстрілює центральну та прилеглу до зони бойових дій частину населеного пункту.

На даному етапі ЗСРФ використовують танки для обстрілу та штурму позицій українських військових у межах міста. Для ударів по центру населеного пункту та «розчищення» від будівель проходу для бойової техніки застосовують авіацію, житлові масиви обстрілюють за допомогою різних калібрів РСЗВ, мінометів тощо. У деяких містах нами зафіксоване використання протипіхотних мін, якими армія РФ дистанційно мінує центральну частину міста, де ще перебуває значна кількість цивільних. Під ударом російської армії знаходяться житлові будівлі, лікарні, продуктові склади, ринки та магазини, навчальні заклади, будинки культури, станції ДСНС тощо.

Про умисність нападів на цивільні об'єкти свідчить широке використання військовими РФ розвідувальних дронів, за допомогою яких вони коригують вогонь у центрі міста. Іноді ворогу сприяють коригувальники з числа місцевих мешканців. Останнім часом в населених пунктах прифронтової території ЗСРФ атакують цивільних мешканців та їхній транспорт за допомогою FPV-дронів, на яких встановлена камера.

Також на умисність нападів вказує характер російських атак — зазвичай йдеться не про одне влучання (що може бути випадковістю або помилкою розрахунку) в об'єкт цивільної інфраструктури або гуманітарний штаб, а про серію влучань, що відбуваються з невеликими інтервалами в цю саме споруду. На цей відрізок часу припадає найбільша кількість випадків загибелі цивільних мешканців. Люди гинуть не лише від російської зброї чи під завалами, а й від наслідків гуманітарної кризи в місті.

У квартирах цивільних немає світла, газу, води та тепла, інколи ці послуги надаються зі значними перебоями, раз на декілька днів або тиждень. Комунальні служби намагаються відновлювати пошкоджені мережі, але їм доводиться постійно працювати під обстрілами, щойно відремонтовані ділянки за декілька годин вже можуть бути повторно пошкоджені. Міські водоканали привозять питну воду спецтранспортом і роздають цивільним. Загони ДСНС працюють,

але кількість ударів настільки значна, що вони нездатні охопити всі об'єкти, які зазнали пошкоджень чи руйнувань. Рятувальники працюють в умовах нестачі найважливішого обладнання, бо автопарки та станції ДСНС переважно розбиті.

У місті ще відкриті декілька останніх продуктових магазинів. Аптеки зачинені. Продовжують працювати лікарні, але медичний персонал, що залишився, переміщує операційні до підвальних приміщень. Лікарні живляться від генераторів, вони переповнені пораненими цивільними. Лікарі працюють в умовах нестачі необхідних ліків і обладнання.

За таких умов цивільні мешканці постійно перебувають у підвалах під житловими будинками або в імпровізованих укриттях, що обладнані під школами чи іншими закладами. Їм доводиться щодня готувати їжу на вогнищах у дворах будівель, ходити по воду до автівок міськводоканалу, до криниць чи інших джерел питної води. Продукти ще продаються в деяких місцях, але їх не вистачає на ту кількість людей, що досі перебуває в місті. Цивільні обходять у пошуках продуктів розбиті обстрілами продуктові склади та магазини. У місто поступає гуманітарна допомога, але шляхи прострілюються, не всі квартали міста є безпечними, допомога не завжди доходить до всіх, хто її потребує.

У цей час найбільше гинуть і отримують поранення люди, які вимушені покидати укриття — готують їжу на вулиці, виходять по воду чи продукти тощо. Також російська армія обстрілює великі скупчення людей, які збираються у важливих точках міста, як-от місцях евакуації чи видачі гуманітарної допомоги, поблизу магазинів тощо.

Коли наступають перерви в бойових діях, цивільні мешканці намагаються покинути місто. Виїжджають родинами, які часто складаються зі представників декількох поколінь.

На цьому етапі місто покидає більша частина населення. Їдуть не лише ті, хто має транспорт, але й майже всі інші жителі міста. Для осіб, які не мають власних авто, очільники місцевих адміністрацій організовують евакуацію з використанням комунальних автобусів (якщо ті ще не розбиті через обстріли з боку армії РФ). Також із міста вивозять жителів своїм транспортом приватні перевізники, ця послуга може коштувати дорого (інколи близько 1 000 доларів з особи), такі гроші є не в усіх.

Громадські активісти (волонтери релігійних спільнот, благодійних фондів, громадських організацій), які долучаються до евакуації, вивозять цивільних безоплатно. Через значну кількість бажаючих виїхати на цьому етапі вони нездатні вивезти всіх.

Небезпечним для цивільних є не лише перебування в місті, інколи під обстрілами ЗСРФ опиняються автотраси, якими до міста доставляється гуманітарна допомога та виїжджає цивільний транспорт, зокрема й евакуаційні колони.

Третій етап: підрозділи ЗСУ ведуть вуличні бої в населеному пункті, його територія стає полем бою. Населений пункт є фактично заблокованим, у ньому немає світла, води, газу. Місто залишили всі комунальні служби, міська адміністрація, інші державні та недержавні установи.

У підвальних приміщеннях та інших укриттях знаходиться невелика кількість цивільних, які не виїхали з міста з різних причин. По населеному пункту може пересуватися виключно броньований транспорт, ним доставляється гуманітарна допомога та проводиться евакуація тих, хто приймає рішення виїхати.

Коли ЗСУ залишають місто, його займає армія РФ. Тут ще тривають бої, але цю територію вже атакують ЗСУ. Зрештою бойові дії припиняться, але населений пункт майже повністю зруйнований, окупаційна адміністрація РФ не займається його відновленням.

Усі цивільні мешканці міста мусять пройти посилену перевірку лояльності до РФ та її політики, а потім — отримати паспорти РФ. Без російського паспорту неможливо отримати пенсію чи інші соціальні виплати, гуманітарну допомогу, медичне обслуговування тощо. Гуманітарна ситуація окупованих міст зазвичай складна, втім, її опис виходить за межі дослідження.

Виокремлені 3 етапи є відносно умовними, але ця схема розвитку подій добре описує, що саме відбувається в населених пунктах прифронту⁷.

Для кожного з етапів характерні різні порушення МГП, відповідно є різними дії місцевих адміністрацій, реагування загонів ДСНС, поліції та громадянського суспільства, спрямовані на зменшення числа жертв серед цивільного населення (через надання гуманітарної допомоги, організацію евакуації тощо).

На другому етапі стає зрозуміло, що населений пункт стане точкою запеклих боїв, тож рішення про виїзд приймає одразу значна кількість людей. Місцеві адміністрації та волонтери, які займаються евакуацією, мають бути готові до таких ситуацій у роботі.

Представники гуманітарних організацій і місій, активісти та волонтери благодійних фондів, які допомагають у населених пунктах прифронту, теж зазнають умисних нападів з боку армії РФ.

Про досвід надання гуманітарної допомоги цивільному населенню навесні 2022 року у місті Сєвєродонецьк Луганської області розповіла Ольга Ширшикова з БФ «Схід SOS»⁸:

«...Обстрілювали цілеспрямовано продуктові склади та гуманітарні штаби... Воно все було видно. Обстріляли склади на Богдана Ліщини, продуктові склади, вони цілилися по супермаркетах... Все, що пов'язане зі продуктовою... Був гуманітарний штаб у Сєвєродонецьку. Це Донецька, 37А, [12 квітня 2022 року] у нас 8 влучань до штабу. Обстріляли не всю будівлю, [ми] перетягли [продукти] в інше крило та знову почали видавати... Коли мені БФ «Схід SOS» дзвонив і пропонував виставляти у фейсбуці або десь адресу, я

⁷ Всі описані три етапи є характерними для таких міст як Авдіївка, Бахмут Донецької, а також Лисичанськ, Сєвєродонецьк Луганської областей. У Ізюмі Харківської області та Чернігові у 2022 році не точилися вуличні бої, тобто цим містам вдалося уникнути найбільш руйнівного третього етапу. Зокрема, російська армія не змогла захопити Чернігів й була витіснена ЗСУ до кордонів РФ навесні 2022 року. ЗСУ навесні 2022 року вийшли з Ізюму Харківської області без тривалих вуличних боїв, місто було повернене під контроль України у вересні 2022 року так само без повного руйнування. В таких містах як Рубіжне Луганської та Маріуполь Донецької областей вуличні бої розпочалися настільки швидко, що більшість цивільних мешканців не встигла покинути ці населені пункти, через що тут зафіксована велика кількість загиблих. Обидва ці міста поєднує не тільки трагічна доля її мешканців, саме перед цими населеними пунктами російська армія зустріла запеклий опір з боку ЗСУ (до цих населених пунктів вона досить швидко й майже безперешкодно просувалася по Донеччині та Луганщині). Відповідно ЗСРФ в обох містах вели бойові дії так, начебто намагалися показово знищити ці міста разом із їхніми мешканцями.

⁸ Інтерв'ю HS/LM-ES/1 від 22.06.2022, 16.02.2024

говорила, що в жодному разі не можна [поширювати] адресу, бо вже є прецеденти... Було як: багато їжі привозили, ми роздавали. Ми не тримали їжу, не тримали склад, ми роздавали людям, бо розуміли, що будь-якої миті поховують цей склад. Тому у нас не було такого накопичення, щоб довше... Прийшли люди — ми пороздавали, пороздавали — нехай люди їдять, ніж це згорить. Це правильно було в даній ситуації, бо будь-якої миті можна було взагалі залишитися без всього... Як таргани, ми семитонник розвантажували за годину: набігли, розвантажили все, одразу видавали... Потім все згоріло, потім [росіяни] добили цей склад».

Про евакуацію цивільних мешканців Сєвєродонецька Луганської області навесні 2022 року розповів Роман Бугайов (БФ «Янголи спасіння», БФ «Схід SOS»):

«БК Будівельників, всі знали, що там збираються цивільні на евакуацію, тому що там ОДА... Почали проводити інформаційну кампанію щодо евакуації вже на другий тиждень і назначати ці точки головні. Ми намагалися не посилати людей на точки, а їх забирати... З-під будівель чи там, де вони мешкали, забирати їх на якомусь сховищі, де підвал, аби забезпечити безпеку. Ми колись забирали людей, вантажилися. Людей було дуже багато, не вистачало навіть автобусів, аби забрати одразу всіх. Тобто люди збігалися, потім розбігалися... В інших місцях чекали наступний заїзд евакуації. Одного разу, коли ми стояли там, чути було як глухі звуки, наче вильоти зі сторони виїзду на Луганськ. І прильоти поряд в районі, у квартал приліт був. Десь 3-4 таких прильотів сильних. Ми швидесенько збиралися, тікали... Ми не можемо сказати, що прямо по нам цілили, але ці прильоти [були] по цивільним будинкам. Я розумію, якщо б я їхав там по підприємству — як стратегічний об'єкт це було. А так, ти їдеш по житловому масиву, прильоти йдуть по житловому масиву».

Хоча використання тактики випаленої землі криміналізоване ст. 8 (2) (b) (xxv) РС, як і напади на гуманітарні штаби та місії ст. 8 (2) (b) (iii) РС, втім, такі злочини є частими в населених пунктах прифронту.

⁹ Інтерв'ю HS/LM-ES/2 від 20.12.2023

2

ВРАЗЛИВІ ГРУПИ НАСЕЛЕННЯ ПРИФРОНТУ

2.1. Загальна характеристика респондентів

Для відповіді на головне питання дослідження¹⁰ документатори опитали не лише осіб з інвалідністю та представників маломобільних груп населення, що були спроможні поділитися досвідом виживання в умовах складної гуманітарної ситуації та постійної небезпеки через обстріли. Також вони поспілкувалися з родичами та доглядальницею¹¹ представників вразливих груп населення. Це дозволило додати до числа проаналізованих історії людей, які не усвідомлювали того, що з ними відбувається, або не вставали з ліжка й були нездатні про себе дбати.

Під час збору інформації для звіту документатори БФ «Схід SOS» записали **60** поглиблених інтерв'ю з **66** особами, що охопили:

- 37 інтерв'ю з 39 особами з інвалідністю та представниками маломобільних груп населення різного віку, які проживали в населених пунктах прифронтових територій;
- 11 інтерв'ю з 15 особами, які є переважно близькими родичами представників маломобільних груп населення та осіб з інвалідністю;
- 12 інтерв'ю з експертами (волонтерами, активістами, менеджерами та координаторами благодійних фондів), які надавали та продовжують надавати допомогу представникам маломобільних груп населення й особам з інвалідністю зі прифронту.

За віковими, соціальними та іншими параметрами, респонденти та респондентки — 41 жінка та 25 чоловіків, з них:

- 30 осіб були представниками маломобільних груп населення (зокрема й 4 особи, які тимчасово втратили здатність вільно рухатися через перенесені травми);
- 26 осіб досягли пенсійного віку (65+ років);
- 13 осіб мали оформлену інвалідність;
- 5 осіб пересувалися за допомогою колісного крісла¹².

Вибір респондентів і респонденток здійснювався так, аби охопити й описати максимально широкий діапазон життєвих ситуацій, в яких опинялися представники вразливих груп населення, а також охарактеризувати проблеми, виклики та ризики, з якими зазвичай стикалися цивільні особи зі прифронту.

¹⁰ Якої допомоги потребують найвразливіші та найменш помітні для держави та суспільства особи (потенційні «невидимі люди»)?

¹¹ Історія була опублікована «Схід SOS»: «Добу тіло лежало за стіною, поки сусідка не повернулась і не поховала матір у братській могилі». Валерія з Маріуполя була доглядальницею, залишилася з підопічним і потрапила в окупацію — монолог, 27.09.2022, <https://tinyurl.com/225mxyer>

¹² Більш детальна характеристика респондентів та респонденток проєкту наведена у ДОДАТКУ 1

У проєкті записано 46 історій, що належать:

- особам з інвалідністю різного віку, які мали різні медичні діагнози, соціальне оточення та економічне положення;
- представникам маломобільних груп населення різного віку, які мали різні здатності рухатися, бачити, чути, усвідомлювати інформацію та орієнтуватися у просторі;
- людям старшого віку, які вели різні способи життя, мали різний попередній досвід, доходи, соціальне оточення тощо.

Всі зафіксовані історії розповідають про спроби респондентів і респонденток вижити в надскладних умовах, доглянути рідних, які незадатні про себе подбати, а за можливості — допомогти іншим людям. Також в історіях наведені приклади важких порушень МГП, що були вчинені військовими РФ, як-от умисні вбивства цивільних, умисні атаки на цивільних і цивільні об'єкти тощо¹³.

2.2. Основні потреби, спроможність вижити в умовах гуманітарної кризи, виклики, труднощі, які доводилося долати респондентам

Базові потреби цивільних жителів населених пунктів, до яких наблизилася лінія фронту, були приблизно однакові:

- вижити без світла, газу, питної води, зв'язку та опалення в зимовий період;
- знайти безпечне від обстрілів укриття;
- знайти продукти, питну воду, можливість приготувати гарячу їжу (принаймні раз на день);
- вчасно отримати інформацію про евакуацію та гуманітарну допомогу;
- вчасно покинути зону небезпеки тощо.

Особи з інвалідністю, представники маломобільних груп населення та їхні родичі намагалися вирішити ці проблеми, як й інші цивільні мешканці прифронту.

Серед проаналізованих історій є й приклади повної безпорадності представників вразливих груп у таких умовах, а також історії активної реакції на всі згадані виклики, що дозволило евакуюватися з небезпечної території та зберегти життя.

Запорукою виживання будь-якої людини у цих складних умовах є здатність об'єднатися заради виживання з іншими: сусідами, родичами, друзями, знайомими.

Побудувати такі зв'язки могли лише ті особи, що могли усвідомлювати все, що відбувається довкола них. Виживання осіб з деменцією чи важкими психічними хворобами цілком залежало від людей, що ними опікувалися.

З 46 проаналізованих історій:

- 24 особи були здатні вижити самостійно або за допомоги родичів, друзів чи знайомих;
- 22 особи були неспроможні вижити самостійно, ними мали опікуватися близькі родичі або доглядальниця, які проживали разом із ними¹⁴.

¹³ 12 записаних у проєкті історій наведені у ДОДАТКУ 4

¹⁴ Більш детальний опис проаналізованих ситуацій наведений у ДОДАТКУ 1

Серед записаних історій 22 осіб, які були нездатні вижити самотужки, 11 становлять свідчення людей, які опікувалися рідними або знайомими — людьми з інвалідністю чи представниками маломобільних груп населення в умовах бойових дій, а також тих, хто дізнався про долю рідних згодом — зі слів родичів чи сусідів. 5 історій (тобто приблизно чверть від 22) є свідченнями про загибель чи природну смерть рідних під час перебування у зоні бойових дій чи спроби евакуюватися.

До 24 історій осіб, які були здатні вижити самотійно у надскладних умовах, увійшли переважно свідчення самотніх осіб чи пар, які змогли вчасно виїхати з зони небезпеки або дочекатися на звільнення їхнього рідного міста. Всі згадані історії були розказані від першої особи.

Серед них — 16 історій осіб, які подолали усі складності самотужки; 8 історій тих, хто вижив за незначної допомоги з боку соціального оточення. Приблизно у третині випадків (5 з 16) йшлося про осіб, які на момент виїзду з небезпечної зони вже були нездатні надалі виживати в умовах прифронту — вони були поранені, травмовані або пережили інсульт через постійний стрес, на момент виїзду або евакуації вже не могли про себе дбати.

Прикладом такої ситуації є історія Федора Голенка з міста Костянтинівка Донецької області (69 років)¹⁵:

*«...розбило дахи мабуть трьох або чотирьох [будинків]... А в мене... Я на першому поверсі жив, та там жахливо також — шифер позносило, вікна повибивало. Але я ще зміг... Свої вікна забив... З одного боку, з іншого боку дощечками позабивав... А потім — гірше, гірше, гірше. Оце ось мабуть мене [вибуховою] хвилею сильно вдарило й **на нервовому ґрунті оце ось дало відбиток, що я перестав ходити...** Довелося на милиці стати. Тобто я взагалі не ходив, я на ходиках ходив».*

Навіть у найбільш оптимістичних історіях порятунку самотньої особи старшого віку з зони небезпеки йдеться про суттєве погіршення стану здоров'я через перенесені випробування, про що розповідає В'ячеслав Яновський з Маріуполя Донецької області (76 років)¹⁶:

*«...**Не вважаю себе літнім.** Я ще займаюсь швидкою ходьбою... Де-то років 5 тому грав у футбол... [Втім] близько місяця не спав... тому що були обстріли, вибухи. Спати неможливо було вночі у нас в Маріуполі, у моєму будинку... Там поруч був вагон купейний, нікого не було. Я дуже зрадів, звернувся до провідниці, вона сказала: «Займайте купе, я бачу, що ви такий виснажений та зарослий!»*

Голитися не було чим і ніколи було. Й якщо в мене волос був отакий — світлий, то коли подивився на себе в дзеркало, він був білий. Я себе не впізнав!»

Проживання в населеному пункті, який поступово перетворюється на зону запеклих бойових дій, є викликом для цивільного населення. Втім, представники маломобільних груп населення, зокрема й особи з інвалідністю, й люди старшого віку, належать до вразливої групи саме через те, що їм складніше забезпечити себе всім необхідним для життя навіть в умовах мирного часу.

Практично всі респонденти розповідали про труднощі, які вони пережили, коли намагалися дістати питну воду чи продукти.

¹⁵ Інтерв'ю HS/LM-ES/3 від 31.08.2023

¹⁶ Інтерв'ю HS/LM-ES/4 від 13-14.12.2023

Ольга Дмитріїва, особа з інвалідністю з міста Гірське Луганської області (67 років)¹⁷ найбільшим викликом для себе назвала загрозу голодної смерті у березні 2022 року:

*«Ось це я думала, що ми помremo з голоду. Як я цього боялася, не можу передати! **Я думала, що ми не виживемо**, бо запаси продуктів — у мене були запаси. Я не хочу там сказати, що в мене їх було дуже багато — ні, не в цьому справа. Ну загалом, загалом — всі без запасів їжі. Але потім нам допомогла гуманітарка... А спочатку ми ділили ложками, ділили на всіх порівну, потроху всім... Усі розуміли ситуацію, всі були з усім згодні...»*

Загроза голодної смерті для самотньої людини старшого віку в умовах наближення бойових дій є настільки поширеним явищем, що такі випадки зафіксовані не лише у населених пунктах, які зазнали оточення й повного припинення поставок продуктів, а й у Києві навесні 2022 року¹⁸.

Олена Ткаченко з міста Маріуполь Донецької області (50 років), яка доглядала свою літню маму¹⁹, описала великі складності з питною водою навесні 2022 року:

*«**Води в нас спершу не було...** ми ходили кудись на площу — там було дуже страшно. Біля пологового будинку. А потім виявилось, що в нас недалеко на нашій вулиці є пожежний гідрант... І відрили люк, а там була вода... А! До того ще брали у сусідки воду... Вона теж за неї забула — вода для поливу була. Ще її дідусь колись викопав цю яму. І ось: черв'яки в один бік, вода — в інший, і кип'ятили. Я іноді й некип'ячену пила. Чомусь мені завжди пити хотілося...»*

Декілька респондентів свідчили про неможливість дістати ліки, які вони мали приймати щодня. Йдеться про медичні препарати, що видаються за рецептом лікаря, поставки яких припиняються першочергово.

Микола Кулінич, особа з інвалідністю з міста Маріуполь Донецької області (64 роки) описав ситуацію з ліками так²⁰:

*«У мене бронхіальна астма, важка форма... **Я не запасався ліками надовго**. У мене була обмежена кількість медикаментів. І ось мій товариш, він ходив до волонтерського хабу «Халабуда». Там були ліки, він приніс мені запас ліків, сусіди знайшли батарейки для небулайзера».*

Схожу ситуацію описала Валерія Стасюк із міста Гірське Луганської області (45 років), особа з інвалідністю, яка опікувалася маломобільним батьком²¹:

«Всі аптеки, все було закрито... Коли гуманітарку давали, іноді [українські] військові якісь свої залишки видавали ліків. Але вони ж видавали то парацетамол, то анальгін, звичайне... У мене ж глаукома, мені потрібні були краплі від глаукоми. Теж їх же не купиш просто так й ніхто тобі їх не видасть... Ще в нас були місцеві, які за гроші вивозили до Дніпра, ось їх ще просили, що при-

¹⁷ Інтерв'ю HS/LM-ES/5 від 13.07.2022, історія Ольги Дмитріївої наведена у ДОДАТКУ 4/4.7.

¹⁸ Див. ДОДАТОК 2/2.1.

¹⁹ Інтерв'ю HS/LM-ES/6 від 29.04.2023, історія Олени Ткаченко наведена у ДОДАТКУ 4/4.5.

²⁰ Інтерв'ю HS/LM-ES/7 від 11.04.2022

²¹ Інтерв'ю HS/LM-ES/8 від 14.11.2023, історія Валерії Стасюк наведена у ДОДАТКУ 4/4.6.

везіть ліків. Писали список, й вони провозили з Дніпра ці ліки... Потім мамі від тиску, теж вона постійно п'є від тиску таблетки, теж з Дніпра привозили. **Так що із ліками був напруг завжди».**

Значна кількість опитаних респондентів старшого віку зазначили, що вони не могли дістатися до укриття чи бомбосховища, першочергово через недоступність для них цих споруд. Зокрема й Іван Різниченко з міста Дружківка Донецької області²² (65 років) додав:

*«Укриття в нас було... Ну, найближче до нас укриття було для нас далеченько, метрів 500. Це для такої людини, яка ходяча, бігаюча, молодша — так. А з нею [йдеться про дружину з інвалідністю], то для мене це загалом недосяжно. Туди б я її не дотягнув. Плюс третій поверх. Спуститися з нею — це... Ні, в нас ліфтів нема. У мене з ногами проблема... Ми вдома, в коридорі... **до укриття я не намагався й бігати, тому що для мене це нереально».***

Валентина Матейко, особа з інвалідністю, яка пересувається на кріслі колісному з міста Курахове Донецької області (49 років) розповіла, що не могла дістатися навіть укриття, облаштованого у підвалі власного будинку²³:

*«Син мене через те евакуював, всі ж бігли... Сусід облаштував підвал — криваті поставив. Коли були сильні прильоти, люди й діти всі там ховалися. А я не могла — у туалет або ванну сяду и сиджу, поки пройде це все, а потім виходила. Через те, що на другому поверсі, вирішив мене вивести [син]. **Я не могла ніде ховатися».***

Багато з опитаних людей, які опікувалися родичами-представниками маломобільних груп, не ходили до укриття, бо не хотіли їх залишати під час обстрілів, а взяти з собою не були спроможні. Або й самі відмовлялися від перебування в укритті, оскільки в ньому було важко перебувати.

Про такий випадок повідомила Олена Ткаченко з міста Маріуполь, Донецької області (50 років)²⁴:

*«...в маленькій кімнатці, без вікон, без дверей — туди дозволили покласти мою маму. Мама там просто почала сходити з розуму. Тому що вона була лежача, тому що вона не розуміла абсолютно нічого: де ніч, де день. Їй заходила, лише свічку запалювала, щоб її погодувати або якось доглянути... Ці 3 дні мама лежала практично сама в цьому чулані без вікон і дверей, з цеберком... Вона перестала будь-що розуміти. Це була також одна з причин, через яку ми повернулися додому. **Ми вирішили, що якщо ми помremo, то краще ми помremo вдома».***

Навіть серед осіб з інвалідністю, які були спроможні забезпечувати себе усім необхідним для виживання, було досить багато таких, хто не спускався до сховища за різних причин, зокрема й пов'язаних зі здоров'ям.

Наприклад, Микола Кулінич, особа з інвалідністю з міста Маріуполь Донецької області (64 роки)²⁵ зазначив:

«Неподалік ми чули шелест градів, тоді ми не знали, в який — у наш [бік] полетить чи ні... Ховалися в коридорчику — це такий ілюзорний захист, тільки

²² Інтерв'ю HS/LM-ES/9 від 27.10.2023

²³ Інтерв'ю HS/LM-ES/10 від 29.09.2023

²⁴ Інтерв'ю HS/LM-ES/6 від 29.04.2023, історія Олени Ткаченко наведена у ДОДАТКУ 4/4.5.

²⁵ Інтерв'ю HS/LM-ES/7 від 11.04.2022

аби скло, що полетить, не порізало тебе... До підвалу ми не ходили, у мене астма, я дуже швидко у вазі втратив через зневоднення, у мене почалося загострення, плюс емоційне навантаження... Я вже насилу підіймався на третій поверх. Коли літаки прилітають кожні 15 хвилин... **А жити в підвалі — це та-кож для мене смерть**, сирий підвал для астматика... Ну, ось, ми були вдома весь час, ось у такому кошмарі, який наростав з кожним днем».

Коли бойові дії розгортаються на території населеного пункту, ймовірно єдиним правильним рішенням для цивільних є рішення залишити небезпечну зону та евакуюватися.

Втім, саме люди старшого віку зазвичай відмовляються їхати й намагаються пережити скрутні й небезпечні часи вдома.

Серед проаналізованих 46 історій, у 3 випадках йдеться про рішення представників вразливих груп населення не виїжджати. Втім, всі ці випадки зафіксовані у населених пунктах деокупованої Харківщини (Балаклія, Ізюм), де гуманітарна та безпекова ситуація значно краща, бо вони розташовані на відстані у кілька десятків кілометрів від лінії фронту.

В 2 з 3 зафіксованих випадків йдеться про самотніх людей старшого віку, які не мають родичів, до яких вони могли б виїхати. Відповідно вони вирішили залишитися, бо умови проживання у місцях розселення евакуйованих на їхню думку гірші за ті, в яких їм постійно доводиться жити.

Ірина Зінківська з міста Балаклія Харківської області (68 років)²⁶ описала причини відмови від евакуації так:

«...Нас обслуговували з сервцентра тоді. До нас приходили і питали: «Ви будете виїжджати?», «Ні». А чого не виїжджали, щас я вам розкажу. Чоловік — інвалід другої групи. Ну, інвалід з одним, його треба обхажувать... Світло у нас було, а інколи не було... Ми могли телевізор дивитися, розумієте. Щось та бачили. І от подивимось, привезли, ну, поїхали наші люди, приїхали — переселенці... Я розумію, всім ліжка не дадуть, це війна, я не требую ліжка. А ми як ляжемо, то ми не встанемо».

Про страх й небажання мешканців прифронту залишати будинки, де минула більша частина життя, розповів і Микола Надулічний, особа з інвалідністю, очільник громадської спілки «Луганська асоціація організацій осіб з інвалідністю», який наразі проживає у Львові (46 років)²⁷:

«Я коли приїхав в Сєвєродонецьк, я у свій двір зайшов, ми привезли коробки з харчуванням. Люди плачуть, знаєш... Я приїхав, такий мініавтобус, я кажу: «Сідайте! Сідайте, я вас відвезу. Це просто, Німеччина, Італія, от, просто пальцем тикаєте, куди ви бажаєте...» А люди: «Ні! Ні!»

Ні, і все. От, що ти їм зробиш? Отакі сльози, отакі сльози ллють: «Ми тут всі загинемо!», а я їм: «То що, поїхали?», «Ні!». Трошки в мені було непорозуміння».

Марія Баглай²⁸, самотня жінка, евакуйована БФ «Схід SOS» з Берислава Херсонської області (84 років), описала свій стан до прийняття рішення про виїзд так:

²⁶ Інтерв'ю HS/LM-ES/11 від 19.07.2023, історія Ірини Зінківської наведена у ДОДАТКУ 4/4.3.

²⁷ Інтерв'ю HS/LM-ES/12 від 06.10.2023

²⁸ Інтерв'ю HS/LM-ES/13 від 06.12.2023, історія Марії Баглай наведена у ДОДАТКУ 4/4.10.

«А я не збиралася, до останнього не збиралась, тому що виїхати страшно... Все кончить, бросить... Я навіть не уявляла, щоб я поїхала. А тепер уже уявляю... Ні чорта не маю. Оце таке, як сама жила».

Досить частими були випадки, коли представники вразливих груп населення не могли евакуюватися з зони небезпеки через незадовільну організацію процесу евакуації, відсутність спеціального транспорту для евакуації представників маломобільних груп населення, зокрема й відмову евакуювати осіб старшого віку тощо.

Оксана Білоус описала свою спробу виїхати разом із 88-річною матір'ю навесні 2022 року з напівоточеного Чернігова так²⁹:

«Наступна евакуація казали була за 2 дні... Ми приїхали, вже черга була, стояли в ній. Ми могли би потрапити на ту кількість автобусів, яка прийшла, але сідали жінки з дітьми, тому нас просто тіснили назад. **Люди навіть казали, що баба своє пожила, нехай [залишається]...** Сісти ми не змогли тоді».

Валентина Матейко, жінка з інвалідністю, яка пересувається на кріслі колісному, з Курахове Донецької області (49 років)³⁰ зазначила:

«Всіх беруть здорових людей, а мене важко було вивезти. Вони хотіли забирати, але візок залишити. А я ж без візочка не можу, як я далі?! Вони казали, що **можна [лише] без візочка**. Набивалося багато людей в автобуси, не вистачало місця... Я навіть бачила, що люди залишали візочки та залазили якось... Більшість — ходячі звичайні люди. А з інвалідами було складно. **Багато інвалідів залишилися. Я чую, зараз вони позалишалися та вдома живуть, бо їм складно вийти, винести їх складно.** Так вони й живуть. Ну, не знаю, як? Спеціальний евакуатор треба, щоб таких вивозити. Син там у Харкові ж, а там бомбили, у метро жили. І слава богу, виїхав. Він же там заробив грошей, і «Таврію» купив. А так — не знаю, як би мене [вивезли]...»

Іван Різниченко з Дружківки Донецької області розповів про власний досвід евакуації (65 років)³¹:

«Тоді нас ось це сюди, на Умань. А що робити? Далі тягнути вже небезпечно було, бо у вересні-жовтні холоди наступали. Стріляли більше й більше. Так що ризикувати я вже не став. Про комфорт якось не дуже можна говорити, тому що людина лежача. **У бусі місце таке залишили, щоб можна було її [дружину респондента] покласти на сидіннях.** Там підвівся, повернув то на цей бік, то на цей бік, от і все. Місця вистачило, ми доїхали непогано, я б сказав. Ми о 7:00 виїхали, а о 15:00 приїхали».

Втім, не всі описані респондентами випадки евакуації були успішними. 2 записані історії з 46 свідчать про смерть представників маломобільних груп населення у дорозі. У 38 випадках респонденти виїхали самостійно чи були евакуйовані БФ «Схід SOS», після чого дісталися відносно безпечної території. З них 17 були спроможні надалі самостійно орендувати житло в Україні чи виїхати до Європи. До цього числа також віднесені історії осіб, яких зустріли дорослі діти та забрали до себе. Найбільшою проблемою для таких родин була й залишається оренда житла, що є досить дорогою в Україні.

²⁹ Інтерв'ю HS/LM-ES/14 від 04.06.2022

³⁰ Інтерв'ю HS/LM-ES/10 від 29.09.2023

³¹ Інтерв'ю HS/LM-ES/9 від 27.10.2023

Про спроможність почати нове життя у Франції розповів Спартак Степнов, чоловік з інвалідністю, який пересувається на кріслі колісному, який разом з родиною врятувався з Маріуполя Донецької області³² (51 рік):

*«Що б я хотів сказати, насамперед не треба боятися поміняти місце проживання. Можна бути максимально активним у плані спілкування, бути чуйним і уважним до інших людей, і, відповідно, вони дадуть відповідь тобі ж. Справа в тому, що інваліди, вони самі по собі мало соціалізовані люди. Їм здається, що це страшно та незручно. Ну, мені здається, що **не треба боятися**, скрізь я зустрічав дуже хороших людей, починаючи з того моменту як почав зміщуватися Маріуполем і ось до останнього моменту».*

Нові можливості для особи з інвалідністю після евакуації описав і Микола Надулінський³³:

«Ти як становишся людиною з інвалідністю, це такі виклики, виклики, виклики. І це таке життя, знаєш, боротьба якась. Мені телефонують... От, дівчинка з Запоріжжя, переїхала до Німеччини, вона: «Микола, все добре, єдинствене, от, мова тормозить, а так, я їжджу, я літаю, проходжу різні курси... Все добре». Ну, вона попала в таку добру-добрю среду, вона персонально на літаку літала, за кермом. Йомай, ти представляєш? Говорить: «Ми живемо, ми там живемо, ми просто там живемо!» Вона мені звідти допомагає, вона надає гуманітарну допомогу... Вчора приїжджала з італійського телебачення журналістка, вона бере у мене інтерв'ю і каже: «Та, от, ви допомогу возите?» Я говорю: «Я не хизуюсь, но я ще не бачив нікого, хто пересувається за допомогою крісла колісного, хто би їздив туди, на передову з вантажівками, як от в Куп'янськ».

2.3. Ризики тривалого перебування в умовах прифронту для представників вразливих груп населення

Тривале перебування в зоні гуманітарної кризи збільшує число самотніх людей (через те, що їхні родичі чи знайомі гинуть або виїжджають) та представників маломобільних груп населення (здорові люди можуть бути поранені, перенести стрес, важко захворіти). Відповідно зростає число людей, які ризикують загинути не тільки внаслідок обстрілів житлових масивів чи інших умисних нападів на цивільне населення, а й через неможливість отримати допомогу, знайти продукти та ліки, брак інформації про евакуацію тощо.

У записаних документаторами історіях часто згадуються випадки загибелі самотніх осіб, зокрема й представників маломобільних груп населення різного віку. Іноді респонденти можуть назвати їхні імена, іноді ці люди залишаються невідомими. Такі особи гинуть через голод, зневоднення, важку хворобу, небажання спускатися до укриття³⁴ тощо. Ці люди ніколи не розкажуть своїх історій. Втім, частину важливої інформації для розуміння історій «невидимих людей» можуть розповісти ті особи, що опікувалися у прифронті рідними-представниками маломобільних груп населення.

Поширену причину загибелі таких людей становила неможливість отримати медичну допомогу, про що свідчить Юлія Гуменюк, згадуючи ситуацію з її мамою у березні 2022 року в селі Павлівка Донецької області³⁵:

³² Інтерв'ю HS/LM-ES/15 від 25.10.2023

³³ Інтерв'ю HS/LM-ES/12 від 06.10.2023

³⁴ Декілька найбільш поширених ситуацій, яких опинялися самотні представники маломобільних груп населення на прифронтовій території, наведені у ДОДАТКУ 3.

³⁵ Інтерв'ю HS/LM-ES/16 від 11.11.2022

«Це сталося, коли вранці фронт вже наблизився до Вугледару. Вранці 12 березня тато повідомив мені і сестрі, що померла мама. Мама у нас мала проопероване серце... Я вважаю, що це сталося через неймовірно сильний артобстріл 12 березня. Можливо серце її не витримало... **Були би інші умови, то можливо ще би хтось і встиг надати мамі допомогу.** Але 12 березня вже її сімейний лікар не могла виїхати на наш виклик... Швидкі не їздили».

Цілком реальною є загибель представника маломобільної групи від голоду та зневоднення, якщо він залишається без сторонньої допомоги.

Алла Мартинюк з міста Маріуполь, Донецької області поділилася історією батьків, яка сталася у березні 2022 року³⁶:

«Води не було, [батько] поїхав на джерельце набрати води. Приїхав звідти поранений. Лікар подивився та сказав, [що] пробита легеня, пробитий живіт, його слід обов'язково везти до лікарні. До його ж машини поклали на заднє сидіння, з сусіднього під'їзду поїхав лікар. Проїхали... Вони об'їжджали буквально довкола будинку, прилетів снаряд з танку, з танку у машину. Батько згорів на задньому сидінні. Двоє, що намагалися допомогти, їх просто розірвало та викинуло з машини... Це сталося 12 березня. Мама моя загинула, **вона померла від голоду та зневоднення, [її] позбавили усього.** Людина через це втратила життя... Так, вона лежача була, вона лежала... 25 березня вона була похована за цією ж адресою, тільки у дворі. Батько — за домами, мама — у дворі біля під'їзду».

Причиною загибелі осіб старшого віку часто був сильний пережитий стрес і відчуття, що вони є тягарем для родини, яка ними опікується в надскладних умовах. Іноді такі люди намагалися самі вкоротити собі віку, бо не бажали жити й боротися за життя.

Ліна Кравець з міста Маріуполь Донецької області (32 роки) розповіла про свою бабусю³⁷:

«20 березня [2022 року] дуже багато отримала поранень бабуся, на неї впала стеля. Вона в нас була закутана в різні ковдри, вкривала для того, щоб було тепло, це її врятувало. Але обличчя, яке не було повністю захищено, воно було поранене... Вона потім настільки боялась всього цього, що як мама сказала, вона відмовилась їсти, вона не хотіла знову. Десь це сталося 2-3 квітня, що вона вже відмовилася їсти та пити воду. Протягом 4 днів нічого не їла та не пила, а 7 квітня вона померла. **Вона сказала перед цим моїй мамі, що просто не хоче більше жити,** бо вона не перенесе ще один вибух, який у нас був».

Схоже свідчення надав документаторам офіцер поліції Сергій Міщенко, що перебував у березні 2022 року в Маріуполі³⁸:

«Окремо ми стикнулися з таким фактом, коли **люди, особливо старшого віку, почали зводити рахунки з життям, тобто вчиняти суїцид,** кидаючись з вікон. Кожного дня про багато фактів ми чули... Я чув, щось бачив сам, щось ми чули в радіоефірі, бо між нами був повноцінний радіообмін. Ми попід стінами будинків знаходили людей, що викидалися з вікон. Старші [люди] особливо... Особливо страшно для мене було бачити, коли людина викидалася, але не гинула. Ламала хребет, ноги, стегна... Ми, за можливості, робили все, щоб евакуювати їх до лікарень і передати медикам».

³⁶ Інтерв'ю HS/LM-ES/17 від 09.05.2022

³⁷ Інтерв'ю HS/LM-ES/18 від 23.02.2023

³⁸ Інтерв'ю HS/LM-ES/19 від 19.03.2023

Про чисельність випадків загибелі представників маломобільних груп населення, про яких піклувалися родичі, розповів Дмитро Шульга, лікар-уролог з Маріуполя³⁹:

*«Лежачі пацієнти, яким я раніше раз на місяць робив їм перев'язки... Один раз на місяць ти приїжджаєш, надаєш медичні послуги. Кому промивання, катетори, перев'язка. Хтось післяопераційний може, хтось первинно хворий... [В мене] від 10 до 15 людей таких було на початок повномасштабної — абсолютно лежачі люди. Коли вже я виїхав, [родичі цих людей] почали мені дзвонити та казати, що ті люди померли. **Ніхто, ніхто не зміг вижити, бо то були страшні умови існування навіть для тих, хто міг переміщуватися.** Про лежачих я навіть не уявляю... То було страшно... Всі сказали, що вони померли дуже швидко... Вони нічого не могли з ними зробити. Куди подінеш людину, яка лежить, а в кімнаті 0 градусів. Що ти будеш з нею робити? Як ти можеш її обігріти? Це просто нереальна історія. Люди просто померли».*

2.4. «Невидимі люди» прифронту

Випадки загибелі представників маломобільних груп населення, якими опікувалися їхні рідні, є чисельними, втім, ймовірно, не меншою була кількість загиблих й серед самотніх людей. Хоча більшість таких випадків зафіксовані нами у Маріуполі Донецької області, у Рубіжному Луганської області ситуація була не кращою⁴⁰.

«Їх померло досить багато, — про випадки загибелі представників маломобільних груп населення свідчить Євген Голованевський⁴¹, координатор напору евакуації, згодом — напору відбудови БФ «Схід SOS», — є випадки, про які я знаю, що вони померли. Є випадки, в яких я дуже сильно підозрюю, що вони померли, як-от у Рубіжному. Є випадки, коли ми не встигли, не змогли вивезти. Є випадки помилок, через які нам не вдалося вивезти людину. Таке теж бувало. Так воно не мусить бути».

Тобто тривале перебування самотніх представників маломобільних груп населення в умовах гуманітарної кризи та важких порушень МГП у прифронті, особливо якщо в місті вже розгортаються вуличні бої, неминує призводити до загибелі цих людей. Причиною можуть бути як збройні атаки на цивільні об'єкти та мешканців, так і наслідки гуманітарної кризи, зокрема голод, зневоднення, відсутність найпотрібніших ліків, невідкладної медичної допомоги, тривале переохолодження тощо.

Анкетування 21 представника маломобільних груп, які були евакуйовані БФ «Схід SOS» з прифронту і в березні 2024 року перебували у Центрі тимчасового розміщення «Океан Добра» в м. Дніпро, підтвердило це припущення⁴².

На запитання «Що, на вашу думку, із вами би сталося, якби ви не евакуйовалися?» відповіли 20 осіб, 1 людина відмовилася від відповіді. **18 осіб із 20 зазначили, що вони б загинули.**

³⁹ Інтерв'ю HS/LM-ES/20 від 14.04.2022, від 09.11.2023

⁴⁰ В обох містах у березні 2022 року вуличні бої розгорнулися настільки швидко, що населення цих міст не встигло евакуйоватися.

⁴¹ Інтерв'ю HS/LM-ES/21 від 30.08.2023

⁴² Детальна характеристика групи, що була анкетована, а також результати анкетування представлені у ДОДАТКУ 3.

Декілька людей повідомили про ймовірну причину такої загибелі:

- одразу після евакуації дізналася про влучання у власний будинок — 1 (жінка з Курахового, 89 років);
- під час обстрілу під завалами — 3;
- нікому доглядати — 1 (чоловік віком 53 роки, переніс інсульт, не виходив зі квартири, до нього навідувався лише соціальний працівник).

Зменшити кількість невидимих людей в Україні дозволяє вчасне виявлення самотніх представників маломобільних груп у населених пунктах прифронту та вчасне надання їм допомоги, у тому числі можливості евакуюватися.

3

НАДАННЯ ДОПОМОГИ ПРЕДСТАВНИКАМ МАЛОМОБІЛЬНИХ ГРУП НАСЕЛЕННЯ: ДОСВІД БФ «СХІД SOS» ТА ПАРТНЕРСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ. ВИСНОВКИ ТА РЕКОМЕНДАЦІЇ

У березні 2022 року до БФ «Схід SOS» почали поступати запити на евакуацію від мешканців Луганщини, зокрема й родичів представників маломобільних груп населення. БФ «Схід SOS» до цього часу не займався евакуацією та не мав досвіду, необхідного транспорту та обладнання, досвідченої команди евакуаційників.

За 2 роки евакуаційники БФ «Схід SOS» врятували понад 86 000 цивільних з прифронту та деокупованої території, із них більше ніж 11 200 осіб є представниками маломобільних груп населення.

Всі спроможності фонду у цій сфері довелося розбудовувати вже в умовах війни, а також пройти складним шляхом спроб та помилок.

Від березня 2022 року почалася розбудова напряму евакуації, про цей період перший координатор Євген Голованевський⁴³:

«Коли я прийшов працювати на гарячу лінію, якраз проходив фронт через Рубіжне, Сєвєродонецьк і було багато запитів від людей і родичів тих, що там залишилися. На той момент ми не мали такого механізму. Ми зверталися до поліції, ДСНС, Червоного Хреста але зазвичай це були відмови. Коли ми почали евакуювати, у нас були фактично 2 волонтери, які постійно цим займалися... Ми розпочали в Сєвєродонецьку, в Рубіжному вже не встигли. По Сєвєродонецьку, навколишнім селам і Лисичанську — спочатку у нас був 1 екіпаж. Вони максимум могли вивезти 20 людей на день... До частини заявок ми не могли доїхати або не вистачало транспорту. І щодня ці заявки накопичувались, це була досить складна історія... Зрештою потік стабілізувався десь у червні [2022 року], після падіння Сєвєродонецька... Сєвєродонецьк досить повільно захоплювався, згодом дуже повільно захоплювався Бахмут... Після цього такого валу вже не було. Тобто потік стабілізувався на високому рівні, але вже не було ситуацій, коли ми не знали, що з тим робити».

У березні 2022 року в БФ «Схід SOS» було створено кол-центр для прийому заявок на евакуацію та гуманітарну допомогу, дещо пізніше — базу даних, за допомогою якої можна було відслідковувати опрацювання заявок. Відтоді фонд почав формувати автопарк для евакуації та набирати команду евакуаційників.

Евакуація представників маломобільних груп населення має важливу специфіку, потребує команд із досвідом, спеціального транспорту та обладнання. Повинно бути авто, в якому можна транспортувати людину лежачи, потрібні ноші, мобільне крісло чи інші засоби для того, аби людей винести з будівлі та завантажити. Потрібна освічена команда людей, які розуміють як слід поводитися у місцях, де точаться бойові дії, аби не наражати себе та інших на небезпеку.

⁴³ Інтерв'ю HS/LM-ES/21 від 30.08.2023

Розбудова напряду евакуації відбувалася у колаборації із партнерами — благодійними фондами та громадськими організаціями, зокрема й БФ «Янголи спасіння», Центр соціальної адаптації для людей із інвалідністю «Океан Добра», «Спасемо Україну».

Запуск евакуації представників маломобільних груп населення став можливим завдяки волонтерам, локальним та іноземним організаціям. Саме волонтери здійснювали найперші евакуації. Неможливо переоцінити внесок в цю справу Володимира Шевцова, Тімо Фогта (Timo Vogt), Ігора Логвінова, Дмитра і Вікторії Максимович, Антона Яремчука, Лайлі Баллок (Liely Bullock) та Джонні Увінга (Jonny Weaving) та багатьох інших мужніх людей, які вивозили людей з-під російських обстрілів. Дехто з них, як-от Оксана Мироненко, Ігор Логвінов, Антон Яремчук, пізніше створили волонтерські об'єднання або благодійні фонди.

Евакуація БФ «Схід SOS» також була би неможлива без локальних організацій, які відважно працювали в полях: це благодійні фонди та громадські організації, як-от «Янголи спасіння», Центр соціальної адаптації для людей із інвалідністю «Океан Добра», «Спасемо Україну», «Мартін Клуб», «Артдача», ADRA та інші — вони допомагали оптимізувати логістику, організовували тимчасові прихистки, надавали першу психологічну допомогу, роздавали продуктів та гігієнічні набори, ділилися важливою інформацією з місць подій тощо.

Іноземні організації «Libereco Partnership for Human Rights», «CADUS», «LeaveNoOneBehind» та інші забезпечували фінансування, навчання, психологічну допомогу та матеріальне забезпечення команди і волонтерів фонду.

Дещо пізніше була вибудована співпраця із волонтерською організацією «БАЗА UA», благодійним фондом «Наш Сокіл» (засновниця Оксана Мироненко одною з перших організувала розміщення та догляд евакуйованих представників маломобільних груп населення, прийнявши в нас сотні людей), «Волонтер-68», «Barrier-Free Foundation», а також із Червоним Хрестом і «Лікарями без кордонів».

Кожна з цих організацій має унікальну експертність, як-от «Спасемо Україну» більше робить акцент на родини з дітьми з особливими потребами, «Лікарі без кордонів» працюють із евакуацією закладів, бо в такому разі людям потрібний постійний медичний супровід, «Волонтер-68» — переважно з людьми з Харківщини.

Про досвід надання допомоги представникам маломобільних груп населення БФ «Волонтер-68» розповів координатор проєкту евакуації Сергій Харламов⁴⁴:

«У нашій організації зараз займаються крім евакуації ще й гуманітарною допомогою саме людям старшого віку, ось саме людям 75+, які рідко виходять на вулицю. Також у нас є невелика програма — соцпрацівники в гуртожитках. Людей, яких вивозили з деокупованих територій, спочатку поселяли до гуртожитків... Зараз теж поселяють до гуртожитків. Там дуже багато людей, які потребують догляду. На перших поверхах переважно селили когось: інвалідів I-II групи, лежачих, маломобільних на візках. І у нас є кілька гуртожитків, де ми запустили програму «Соцпрацівник». Приходить жінка та доглядає їх там, у магазин сходить чи їсти приготує».

Спільно благодійні організації роблять усе, аби представники маломобільних груп населення та їхні рідні не залишалися на самоті зі своїми проблемами

⁴⁴ Інтерв'ю HS/LM-ES/22 від 06.12.2023

на прифронті, були вчасно евакуйовані та в разі потреби знайшли прихисток і підтримку в Україні чи за кордоном.

У 2022 році БФ «Схід SOS» разом із партнерами розгорнув діяльність на тих ділянках прифронту, де державні установи не встигали оперативно реагувати на численні виклики.

На думку Ярослава Корнієнка, який очолює напрям евакуації БФ «Схід SOS» від літа 2022 року, ефективна евакуація передбачає:

- попередню оцінку чисельності осіб, які потребуватимуть допомоги в евакуації, зокрема й представників маломобільних груп населення;
- ефективне сповіщення таких людей про можливість евакуації в умовах нестабільного зв'язку та інтернету;
- чітку логістику, що охоплює транзитні пункти, де евакуйовані можуть відпочити та поїсти у відносній безпеці;
- розуміння потреб людей після евакуації, як-от чи маємо справу з:
 - особами, яким слід допомогти дістатися безпечної території;
 - представниками маломобільних груп населення або особами з інвалідністю, в яких є супровід, яких слід передати родичам на більш безпечних територіях;
 - представниками маломобільних груп населення або особами з інвалідністю без супроводу, які не знають куди їм їхати, не мають документів та грошей;
 - особами з психіатричними діагнозами без супроводу, які так само можуть бути без родичів, документів (особистих і медичних), грошей тощо.

Для осіб двох останніх груп потрібні облаштовані транзитні шелтери, де вони зможуть жити, поки відновлюються їхні документи, уточнюються медичні діагнози, а менеджери фонду шукають постійний прихисток.

Перший такий тимчасовий шелтер для самотніх представників маломобільних груп населення з'явився у Дніпрі навесні 2022 року. Його організувала Ольга Волкова (ГО «Океан Добра»), вона попросила в місцевої влади приміщення й за 2 роки війни там знайшли прихисток майже 2000 представників маломобільних груп населення⁴⁵.

У Центрі тимчасового розміщення перебувають й ті, хто може за собою слідкувати та доглядати себе, але більшість складають люди старшого віку, які не можуть про себе дбати самостійно. Їх потрібно вчасно нагодувати, дати ліки, провести в туалет, поміняти памперс, допомогти сісти чи встати, підтримати тощо. Також цим людям потрібна певна соціалізація, спілкування з іншими людьми та розуміння, що далі вони будуть у безпеці.

Про види допомоги, що надає Центр тимчасового розміщення «Океан Добра», розповіла менеджерка БФ «Схід SOS» Ольга Владимірова⁴⁶:

⁴⁵ Йдеться про Центр тимчасового розміщення маломобільних людей похилого віку та людей з інвалідністю, евакуйованих з гарячих точок «Океан Добра» у місті Дніпро

⁴⁶ Інтерв'ю HS/LM-ES/23 від 06.09.2023

«Мої обов'язки: дізнаватися заздалегідь про бенефіціарів, які їдуть з різних територій; оцінювати їхній стан, допомагати зрозуміти команді, куди ми їх можемо прилаштувати; оцінити, чи потрібна медична допомога, вона термінова, планова чи паліативна. Визначити потрібну форму допомоги людині. Далі я займаюся домовленостями та супроводом в медичні заклади — соціально-медичний супровід. Іноді я займаюся питаннями, пов'язаними зі смертю й похованням, якщо таке трапляється. Допомагаю родичам або шукаю рідних, якщо у нас немає ніяких даних, аби людину не поховали як невідому. Також включаюся у відновлення документів, але трошки, бо для цього є спеціально навчені люди».

Про те, як знаходження у Центрі тимчасового розміщення впливає на людей, повідомила соціальна працівниця Віра Чернець⁴⁷:

«Вони дуже-дуже хочуть, щоб з ними посиділи та поспілкувалися. Всі люди, які тут у нас є в шелтері, я для всіх внучка. Дуже приємно, коли ти приходиш зранку і це на пів години з кожним поспілкуватися, де та в кого які успіхи. А людей от тільки-тільки привезли, вони занедбані, в них нема блиску в очах, вони всі пониклі, все в них болить, нема життя зовсім. Через тиждень це зовсім інші люди. Це і посмішка, і вони вже встають із ліжка. То вони зовсім були лежачі, а це вже самі встають... Вони відчують себе потрібними, вони відчують себе в безпеці, що вони ще комусь потрібні. Тому що люди, які сюди потрапляють, зазвичай у них або нема вже родичів, або якщо родичі є, то вони далеко, тому вони самотні».

У 2023-2024 роках аналогічні центри тимчасового розміщення представників маломобільних груп населення були відкриті у Харкові та Запоріжжі⁴⁸. Державного такого центру досі немає.

Про поширені проблеми із документами в евакуйованих до Центру тимчасового розміщення людей, розповідала менеджерка Ольга Владимірова⁴⁹:

«Є люди, які приїжджають ще з радянськими паспортами... В них не було необхідності їх міняти... З державою справ не мали особливо... А, до речі, деякі люди з невеличких населених пунктів приїжджають із пенсійним [посвідченням], але з радянським паспортом. Мені кажуть: «Ти розумієш, яка історія: це село, в якому всі всіх знають... І йому оформили [пенсію], тому що це ж Іван Миколайович, хто ж його не знає!» Поштарка носить йому ту пенсію, ніхто нічого не змінював, не перевіряв. А тепер же ж його привозять і оформлюють йому виплати. І от відкривають паспорт, а вони не можуть по цьому паспорту дати йому навіть ту виплату, тому що треба лише по українському... По громадянству України, а у нього громадянство радянського союзу. І все, тут починається: цього не можна, ВПО не можна. І людина починає цінувати українське громадянство, бо це гроші, це можливості. Якщо вони самотні, вони падають на руки волонтерам, власне... Вони — нічийні, в [особи] радянський паспорт, ніхто не хоче займатися, бо це складна справа, держава нічого не пропонує... Іноді кажуть: «Через суд!» А через суд може бути рік, два, три — невідомо. І [людина] не може влаштуватися в якийсь доглядовий заклад, хоча вона хоче, вона готова свою пенсію віддавати... Але ж ніхто їй не дасть, тому що в неї радянський паспорт».

⁴⁷ Інтерв'ю HS/LM-ES/24 від 07.09.2023

⁴⁸ Йдеться про транзитний шелтер «Без меж» (Запоріжжя), яким БФ «Схід SOS» опікується у партнерстві з БФ «Артак разом до мрії» та транзитний шелтер у Харкові, відкритий у пратнерстві з БФ «Волонтер-68»

⁴⁹ Інтерв'ю HS/LM-ES/23 від 06.09.2023

Окрему групу проблем для команди евакуаційників складають самотні особи з прифронту, яким потрібна госпіталізація, особливо складно з особами без документів із психіатричними діагнозами.

«Зазвичай ментальні захворювання — деменція, Альцгеймер... Але якщо родичі просили їх вивезти, ми їх вивозили... [Самотні особи з психіатрією] — це завжди була проблема. Їх не хочуть приймати в заклади. Найскладніше — людина, яка хворіє на шизофренію та не стоїть на обліку. Вона декілька років не лікувалася, можливо навіть стан був кращий. Потім почалася активна фаза бойових дій, стан погіршився, людина бігає по Бахмуту, а ніхто не може нічого зробити. Діагноз ніхто поставити не може, що робити з нею, куди її везти — невідомо. І коли ми привозимо [таку] людину у Дніпро, питаєш у Дніпрі чи деінде, щоб на облік поставили та поселили в психоневрологічний заклад — це дуже складно в Україні...», — прокоментував ситуацію Євген Голованевський⁵⁰.

Організація центрів тимчасового розміщення для представників маломобільних груп населення зробила можливою безперервну евакуацію таких осіб з прифронтової території.

Існує й зворотній зв'язок: **відсутність вільних місць у центрах тимчасового розміщення ставить на паузу евакуацію осіб, які перебувають у зоні небезпеки та загинуть, якщо не будуть вчасно вивезені.**

Аби уникати таких ситуацій, соціальні працівники та менеджери БФ «Схід SOS» разом із партнерськими організаціями постійно шукають місця для розміщення представників маломобільних груп населення на постійне проживання за кордоном і в Україні. Багато з тих, ким опікувався фонд, були розміщені в геріатричних центрах та інших установах. Водночас навіть за кордоном знаходити такі місця дедалі складніше.

Про постійний пошук місць для розміщення самотніх представників маломобільних груп населення розповіла координаторка з розміщення БФ «Схід SOS» Валерія Кирпа⁵¹:

«У нас стабільно з минулого літа було 150 осіб, яких потрібно було розселити. Нові постійно приїжджали. Я 2 осіб забираю, 20 приїхало, 30 забираю... Стало все складніше знаходити місця для таких людей... Й [Євген Голованевський] почав писати проєкти щодо створення місць, ми в серпні з ним поїхали в моніторинг, аби поспілкуватися зі представниками влади Київської області, ми були й у Черкаській області, аби подивитися, наскільки влада буде нам йти на поступки».

Влітку 2022 року у БФ «Схід SOS» було створено напрям відбудови, який очолив Євген Голованевський. Менеджери напряму займаються пошуком будівель, які можуть бути відремонтовані та облаштовані фондом (будівництво таких будівель коштує задорого), а також територіальних громад, які спроможні взяти на утримання персонал територіальних центрів із надання соціальних послуг чи геріатричних центрів.

Переговори зі громадами, які можуть прийняти евакуйованих осіб, зазвичай досить складні, бо не в кожній громаді є ресурси для утримання персоналу таких центрів.

⁵⁰ Інтерв'ю HS/LM-ES/21 від 30.08.2023

⁵¹ Інтерв'ю HS/LM-ES/25 від 22.08.2023

БФ «Схід SOS» має позитивний досвід співпраці з Уманською громадою Черкаської області, де фонд надав допомогу 4 закладам (закупівля обладнання, зокрема й функціональних ліжок, встановлення ліфтів тощо), а вони прийняли значну кількість евакуйованих представників маломобільних груп населення.

Влітку 2023 року зусиллями фонду за підтримки міжнародних донорів і місцевої громади було відкрито установу для ВПО зі психічними порушеннями на базі Плисківського психоневрологічного інтернату⁵². Центр прийняв кілька десятків представників маломобільних груп населення зі психіатричними діагнозами, яким було важко знайти притулок в Україні.

Дуже складною була співпраця фонду з Нересницькою територіальною громадою (Закарпатська область). Громада підписала із фондом договір, втім, коли будівля була відремонтована, відмовилася виконати свою частину угоди та не виділила кошти для фінансування персоналу. Конфлікт був вирішений шляхом релокації до Нересниці Покровського центру комплексної реабілітації осіб з інвалідністю «Милосердя», який розмістився у відремонтованій будівлі. Міністерство з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України допомогло фонду знайти місця для представників маломобільних груп населення, які тоді перебували в Центрі тимчасового розміщення «Океан Добра», у геріатричних центрах по всій території України.

Про складнощі діяльності напряду розповів Євген Голованевський⁵³:

«Це ж видаткова стаття бюджету. Немає якоїсь державної програми, яка забезпечить їм субвенції. Громади дуже різні в Україні. Бувають дуже спроможні, а бувають громади, в яких мешкає 200 людей. Там може бути навіть хороша будівля, що підходить для цього, але там 200 людей. Там не буде персоналу, там не буде грошей, там немає податків. Іноді будівля не підходить. Громада може й хотіла б зробити, але будівля така, що неефективно все вийде. Але головний чинник — це фінанси. [Бо] немає нормального механізму перерозподілу коштів від державного бюджету до громади в такому разі. І гроші не ходять за клієнтом, як це в медицині є. Тут такого немає... Проблема для держави зараз не дуже велика в тому, що йдеться про 2000-3000 людей, це приблизно 10 000 грн на людину соціальна послуга в місяць, може 12 000. Це не такі великі гроші для України, аби не забезпечити людей допомогою».

За 2023-2024 роки зусиллями БФ «Схід SOS» були відремонтовані 6 таких будівель, що стали домом для сотень самотніх представників маломобільних груп населення. Ще 3 заклади фонд обладнав підйомниками, зробивши їх доступними для осіб, що пересуваються на кріслі колісному.

Також від 2023 року БФ «Схід SOS» займається ремонтом розбитих обстрілами будинків і квартир представників вразливих груп населення, які проживають поблизу прифронту у відносно безпечних районах. Програма, яку реалізує напряду, діє в Донецькій і Харківській областях, нею наразі скористалися 837 домогосподарств.

Найбільшу складність для команди становить визначення людей, яким слід надати допомогу першочергово. Менеджери намагаються віддавати перевагу представникам маломобільних груп населення, яким складно сходити до адміністрації та подати заявку на ремонт житла. Таких людей знаходять, об'їжджаючи подвір'я та розпитуючи сусідів пошкоджених будинків.

⁵² БФ «Восток SOS» відкрив установу для ВПО з психічними порушеннями на Вінничині, 16.06.2023, <https://tinyurl.com/2ubcrjiv>

⁵³ Інтерв'ю HS/LM-ES/21 від 30.08.2023

Підсумовуючи дворічну роботу БФ «Схід SOS» щодо надання допомоги представникам маломобільних груп населення з евакуації та подальшого розселення, координатор напряму евакуації Ярослав Корнієнко⁵⁴ зазначив:

«Нині повний цикл евакуації представників маломобільних груп лежить на плечах благодійного сектору: від адреси та прийому заявки через транзит до місця довгострокового розміщення. Держава має соціальний захист, надає адміністративні послуги та медичні, ми навіть разом із Національною соц-службою створили інструмент по розміщенню представників маломобільних груп у заклади стаціонарного догляду. Проте в умовах війни, коли людина є вирваною зі свого помешкання та потребує допомоги, не існує людини або механізму, який поєднав би людину з цими сервісами, крім благодійного сектору. Так, ми співпрацюємо з державою щодня пліч-о-пліч: соціальні працівники, департаменти соцзахисту, Укрзалізниця, лікарні, ЦНАПи, заклади стаціонарного догляду тощо. Але хтось має вести людину «за руку» до сервісів, відстоювати її там, привозити та заносити. Одиниці таких організацій, хто дійсно цим опікується та бере на себе відповідальність. Лише коли люди знатимуть, що для них побудована евакуація, яка не кидає їх напризволяще, тоді вони будуть впевнено до неї звертатися та обирати порятунок замість смерті на прифронті, аби лише вона була в рідних стінах».

У першій половині 2024 року ситуація на прифронті сильно змінилася, інтенсивність бойових дій зросла, армія РФ почала наступ у Харківській області, продовжила тиснути й просуватися у Донецькій області. У травні-червні кількість заявок на евакуацію почала зростати й сягнула рівня 2022 року⁵⁵. Втім, команда БФ «Схід SOS» готова до цих викликів і продовжує не лише рятувати життя, а й знаходити евакуйованим самотнім людям прихисток, а також адвокатувати на рівні держави найважливіші практики та досвід фонду, що показали ефективність в умовах війни.

Про цю діяльність розповіла координаторка правозахисного напряму БФ «Схід SOS» Юлія Матвійчук⁵⁶:

«Держава має переглянути підхід до евакуації в країні. Якщо відбудеться будь-яка ситуація, як-от війна, паводок чи землетрус, держава має бути готова швидко розгортати евакуацію, в першу чергу представників маломобільних груп населення. На державному рівні мають бути переглянуті нормативно-правові підходи до запускання механізму евакуації. Потім, зараз це важливо та буде завжди важливо, це наявність транзитних шелтерів і шелтерів спеціально обладнаних для осіб з інвалідністю, котрі будуть задовольняти потреби таких осіб. Тобто наявність пандусів, ліфтів підйомних; персонал, котрий буде вміти та вміє доглядати за такими особами. Україна вперше застосувала та впровадила механізм обов'язкової евакуації дітей у примусовий спосіб, цей досвід потрібно проаналізувати та зрозуміти, як це працювало, щоб на майбутнє ми не повторили помилок. Можливо цей підхід трансформувати та запроваджувати його щодо представників маломобільних груп населення також. Тобто якщо держава розуміє, що в певному населеному пункті є загроза життю та здоров'ю, значить усі підлягають евакуації... В першу чергу ті, хто не може це зробити самостійно — особи з інвалідністю, представники маломобільних груп населення».

⁵⁴ Інтерв'ю HS/LM-ES/26 від 24.10.2023, допис від 06.09.2024

⁵⁵ За інтенсивністю евакуації ми повернулися в 2022 рік — керівник евакуації «Схід SOS», 26.06.2024, <https://tinyurl.com/ycywmuss>

⁵⁶ Інтерв'ю HS/LM-ES/27 від 24.10.2023

Висновки та рекомендації:

Дослідження підтвердило, що тривале перебування самотніх представників маломобільних груп населення в умовах гуманітарної кризи та постійних атак на цивільних мешканців призведе до загибелі таких осіб, якщо їм не буде вчасно надана допомога.

БФ «Схід SOS» і партнерські організації від лютого 2022 року напрацювали важливий практичний досвід у наданні допомоги особам, які в умовах прифронту могли б стати «невидимими».

На основі вищезазначеного рекомендуємо:

Уряду України — під час розробки державних програм із надання гуманітарної допомоги та евакуації представників маломобільних груп населення прифронту враховувати успішний практичний досвід БФ «Схід SOS»; приймати до уваги рекомендації, напрацьовані командою адвокаційників фонду у цій сфері; підтримувати ініціативи фонду зі створення місць для розміщення самотніх представників маломобільних груп населення на більш безпечній території України;

Громадянському суспільству України — об'єднати зусилля для спільної адвокації проблем евакуації; покращити координацію дій із державними службами та установами, відповідальними за евакуацію та подальше розміщення представників маломобільних груп населення;

Міжнародній спільноті — підтримувати громадянські ініціативи, що ставлять на меті зменшення цивільних жертв в умовах збройного конфлікту; засудити дії російської армії, що використовує тактику «випаленої землі» та створення «санітарних зон» під час ведення бойових дій в Україні;

Національним правоохоронним та слідчим органам України, Міжнародному кримінальному суду — ефективно розслідувати усі умисні напади на цивільне населення прифронту, зокрема й умисні напади на гуманітарні склади та евакуаційні команди; забезпечити правосуддя проти як військового командування РФ, що віддає такі накази, так і польових командирів, що забезпечують виконання.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК 1: Опитані респонденти, загальна характеристика

1.1. Респонденти та загальні дані, сформовані на базі 60 поглиблених дослідницьких інтерв'ю

В рамках дослідження було проаналізовано 60 поглиблених інтерв'ю з 66 особами. Різна кількість респондентів і записаних інтерв'ю пояснюється записами 4 інтерв'ю з родинними парами, в яких 1 особа або 2 були представниками маломобільних груп населення та 2 інтерв'ю з родинними парами, що опікувалися родичами-представниками маломобільних груп.

До 60 досліджених інтерв'ю увійшли:

- **37** інтерв'ю з представниками вразливих верств населення, які проживали в населених пунктах, де точилися активні бойові дії (до цієї групи також були віднесені 2 інтерв'ю з очільниками організацій, що захищають права осіб з інвалідністю та надають таким особам допомогу, які самі є особами з інвалідністю, а також 2 інтерв'ю з родинами, де представниками маломобільних груп населення були лише чоловіки);
- **11** інтерв'ю з 15 особами, які опікувалися родичами-представниками маломобільних груп населення або особами з інвалідністю в містах, де тривали бойові дії (10 інтерв'ю із близькими родичами таких людей і 1 — з доглядальницею);
- **12** інтерв'ю з експертами — волонтерами та громадськими активістами, які надавали та продовжують надавати допомогу представникам маломобільних груп населення та особам з інвалідністю, які були евакуйовані з прифронту.

У записаних інтерв'ю були зафіксовані 46 історій виживання представників вразливих груп населення в умовах гуманітарної кризи, спричиненої бойовими діями та порушеннями МГП.

З них:

37 історій від осіб з інвалідністю, людей старшого віку, представників маломобільних груп населення (від першої особи);

11 історій від родичів таких осіб.

У 2 випадках про досвід виживання родини у складних умовах розповідали як представники маломобільних груп населення, так і родичі, які ними опікувалися.

1.2. Респонденти та респондентки — представники маломобільних груп населення, люди старшого віку, особи з інвалідністю: загальні дані, сформовані на базі 37 поглиблених дослідницьких інтерв'ю

У **37** записаних інтерв'ю з представниками маломобільних груп містилася інформація щодо **39 осіб** із досліджуваної групи. 2 інтерв'ю були записані із родинними парами, де обидва респонденти були представниками маломобільних груп; 2 інтерв'ю — з родинами, де представником маломобільної був лише чоловік.

З опитаних 39 людей, 26 респондентів і респонденток належали до осіб пенсійного віку, 11 — до числа осіб з інвалідністю, 30 людей були представниками маломобільних груп населення, із них 4 — тимчасово (через травму або важку хворобу⁵⁷).

⁵⁷ Одна особа могла належати одночасно до кількох груп — наприклад, бути пенсійного віку та мати інвалідність тощо.

1.2.1. Опитані представники маломобільних груп населення, особи з інвалідністю, особи поважного віку: дані за віком та статтю (39 осіб):

Стать:	Жінки — 24	Чоловіки — 15
Вік ⁵⁸ :	21 (1) 41 (1) 49 (1) 60 (1) 66 (1) 67 (2) 68 (3) 69 (2) 71 (1) 72 (1) 74 (1) 75 (3) 76 (1) 80 (1) 83 (2) 84 (1) 86 (1)	25 (1) 46 (1) 49 (1) 51 (2) 59 (1) 63 (1) 64 (1) 65 (1) 69 (1) 70 (1) 76 (1) 77 (2) 85 (1)

4 наймолодші жінки з досліджуваної групи (віком 21, 41, 49 та 60 років) є особами з інвалідністю, а саме:

- діагностовані в дитинстві, патологія опорно-рухового апарату (21 рік);
- порушення зору (41 рік);
- діагностовані через ампутацію нижніх кінцівок (49 років);
- діагностовані через наслідки інсульту (60 років).

Чоловіки з досліджуваної групи (9 осіб), які не досягли пенсійного віку, наднжать до числа осіб з інвалідністю та людей, які тимчасово втратили мобільність під час проживання в умовах прифронту. Вони отримали статус людини з інвалідністю внаслідок:

- повного або часткового паралічу нижніх кінцівок (25, 46, 51, 59 років);
- ампутації ноги (49 років);
- перенесеної важкої форми бронхіальної астми (64 роки);
- тимчасової втрати мобільності через травму (51, 63 роки);
- втрату мобільності через атеросклероз нижніх кінцівок (65 років, статус інвалідності в цієї особи не був оформлений).

1.2.2. Опитані представники маломобільних груп населення, особи з інвалідністю, особи старшого віку: дані за місцем проживання (39 осіб):

Область/ кількість осіб	Донецька 24 особи	Луганська 6 осіб	Харківська 4 особи	Херсонська 5 осіб
Населений пункт/ кількість осіб	Авдіївка 3 Бахмут 1 Велика Новосілка 1 Дружківка 3 Званівка 1 Іскра 1 Костянтинівка 2 Краматорськ 1 Курахове 1 Лиман 1 Маріуполь 7 Суха Балка 1 Ясна Поляна 1	Гірське 1 Метьолкіне 1 Привілля 1 Рубіжне 2 Сєвєродонецьк 1	Андріївка 1 Балаклія 1 Гряниківка 1 Ізюм 1	Берислав 2 Качкарівка 1 Херсон 2

1.3. Загальний аналіз історій представників вразливих груп населення з прифронту

У 46 історіях описаний різний досвід виживання в умовах гуманітарної кризи та порушень МГП представників вразливих верств населення.

⁵⁸ Вік респондентів зафіксований на момент запису інтерв'ю, 2/3 інтерв'ю проєкту були записані у другій половині 2023 року.

Це історії людей старшого віку, осіб з інвалідністю з різними діагнозами, представників маломобільних груп населення різного віку.

Також до цього числа належать історії від родичів і доглядальниці представників маломобільних груп населення (переважно старшого віку). 2 з історії — про осіб, які були б нездатні розповісти про пережити самотійно, бо не усвідомлювали того, що із ними відбувалося.

Проаналізовані історії різні, вони демонструють максимально широкий спектр життєвих ситуацій, в яких опинялися дорослі люди-представники вразливих груп населення прифронту.

Це й історії родини з особою з інвалідністю, яка пережила окупацію на Харківщині та вирішила не виїжджати зі свого населеного пункту; представника маломобільних груп населення, який ще 24 лютого 2022 року зрозумів, що він неспроможний вижити в умовах прифронту й того ж дня з родиною виїхав з зони небезпеки; жінок-представниць маломобільних груп старшого віку, які вижили завдяки турботі рідних у Маріуполі, але важко перенесли виїзд, померли в дорозі й були поховані у Запоріжжі; 2 самотніх осіб віком 84 та 85 років, які вижили самотійно в складних умовах без допомоги родичів чи знайомих, пережили зиму 2022-2023 року у пошкоджених обстрілами будинках; вони евакуювалися завдяки команді БФ «Схід SOS» взимку 2023-2024 років, бо зрозуміли, що ще одну складну зиму вони не переживуть без сторонньої допомоги тощо.

Серед проаналізованих історій немає історій «невидимих людей», що померли на самоті чи загинули в своїх квартирах і будинках, звідки не змогли вибратися без сторонньої допомоги. Єдине виключення — історія жінки з Маріуполя, що стала «невидимою» коли втратила чоловіка, який нею опікувався. Ця історію розповіла донька загиблих.

У 46 історіях була проаналізована спроможність представників вразливих груп населення виживати у надскладних умовах:

- лише в 16 випадках йшлося про осіб, які були спроможні самотійно дбати про себе: знайти їжу, питну воду, ліки, дістатися до укриття, сходити за гуманітарною допомогою, знайти можливість виїхати із зони небезпеки тощо;
- у 8 випадках особи могли подбати про себе за умови допомоги з боку родичів, сусідів, знайомих або соціальних працівників, які інколи могли принести питну воду, ліки, продукти, допомогти приготувати гарячу їжу на вогнищі біля будинку (особи, які надавали допомогу, не проживали разом із ними);
- у 20 випадках йшлося про осіб, які були неспроможні про себе подбати, втім, вони добре усвідомлювали все, що відбувалося довкола. Переважна більшість із них займали активну позицію в житті та були мотивовані вижити у надскладних умовах (попри статус людини з інвалідністю, представника маломобільних груп чи людини старшого віку). Про них дбали першочергово близькі родичі (чоловіки, дружини, дорослі діти), зрідка сусіди чи близькі друзі. У цих випадках йдеться про постійне щоденне піклування з боку близьких, що жили разом із особами, якими вони опікувалися;
- 2 історії розказані родичами осіб, які були неспроможні самотійно розповісти власну історію та самотужки вижити за будь-яких умов, бо не усвідомлювали, що відбувається довкола.

У проаналізованих 46 історіях виживання осіб з інвалідністю, представників маломобільних груп населення та людей старшого віку, в 30 випадках йшлося про допомогу з боку їхнього соціального оточення, що сприяло виживанню. Це була допомога з боку:

- близьких родичів, як-от батьків, чоловіка, дружини, нареченої, вже дорослих дітей (18);
- сусідів, знайомих, соціальних працівників (11);
- доглядальниці (1).

Серед історій осіб, які вижили у складних умовах завдяки підтримці інших, немає історій «невидимих людей», бо допомога з боку рідних чи найближчого кола спілкування робить людину та її потреби помітними. Втім, життя в умовах прифронту створює умови, за яких соціальні зв'язки дуже швидко втрачаються — сусіди та соціальні працівники можуть виїхати разом зі своїми родинами та залишити підопічних; близькі родичі можуть загинути чи не мати можливості дістатися місця проживання рідних, які є людьми старшого віку, представниками маломобільних груп населення чи особами з інвалідністю.

ДОДАТОК 2: Найпоширеніші ситуації, в яких опинялися самотні люди та представники маломобільних груп населення прифронту

2.1. Антон Сененко, 38 років, Київ⁵⁹, про березень 2022 року⁶⁰:

Здається, на 3 березня ми домовились про зустріч, а 1-2 березня ми з Андрюхой зайнялися тим, що ми... Я не пам'ятаю, як ми в цю історію вляпалися, але хтось нам написав, що в Києві з голоду помирає дідусь в якійсь багатоповерхівці. І ми зв'язалися з «Солом'янськими котами»... «Солом'янські котики» — це Ксенія Семенова, Ігор Кравчишин. Вони тоді розвернули... типу гуманітарний штаб.

Ми попросили в них продуктовий набір і поїхали на Дорогожичі, дійсно найшли висотку і дійсно там на якомусь, 9 чи 11 поверсі сиділа людина з інвалідністю похилого віку абсолютно недієздатна, у якої не було абсолютно продуктів. І ми йому вручили цей продуктовий набір, він розплакався. Значить, це було капець-капець.

Я тоді написав пост, що: «Зверніть увагу на своїх сусідів, які можливо реально помирають з голоду».

Ну, а там виявилась ситуація така, що його годували сусіди, тобто вони на його прохання купували йому їжу, а реально в будинку не лишилось нікого, от, взагалі, от, тільки він один. Тобто всі звалили, його нікому було забезпечувати.

2.2. Вадим Волошин про березень 2022 року, 61 рік, Маріуполь Донецької області⁶¹:

Над нашою квартирою поверхом вище жив сусід — Куркурін Микола Георгійович... Він не так давно поховав дружину, ось, а діти його... Ну, син його знаходився у Греції, вже давно він там працює — живе та працює лікарем... А донька деє там, у центрі міста жила. І він жив один у цій квартирі, ось... А вік вже поважний, йому вже за 70 було. Холодно було дуже, він нещодавно перехворів ще цим ковідом. Ну, тобто був він такий, був слабкий.

Кудись донька його хотіла вивезти та евакуювати — він відмовився. Ось, він весь час знаходився у своїй квартирі. Ось, й ми його підгодовували... Й ми як раз за день до цього, 13 березня, дружина зварила свіжого борщу, я йому відніс тарілку борщу.

Я довго дзвонив, він не відчиняв... Вірніше не дзвонив, стукав — уже ж світла не було. Ось, довго стукав, він не відчиняв.

Потім він відчинив двері. Я кричав: «Дядя Коля, це Вадим!»

Ось, він відчинив. Говорить: «Та я, це саме... Я закутався, холодно... Я закутався у перини, ковдри. Я практично не встаю».

Я кажу: «Ось, тарілочку борщу з'їжте гаряченького. Зігрієтесь хоча б».

Ось він: «Спасибі! Спасибі! — говорить. — Ти, це саме... Не треба мене турбувати, у мене, в принципі, є, що їсти».

Я кажу: «Так що, всухом'ятку, оце ось полуфабрикатами харчуєтесь?»

Він: «Ну, а що робити?»

⁵⁹ У якості репрезентативної обрана ситуація, що сталася у Києві у березні 2022 року. На цей час місто не було оточене армією РФ, ситуація у місті була такою, що характерна для першого етапу (російська армія тільки наближається до міста, звідти виїжджає багато цивільних мешканців й соціальні зв'язки представників маломобільних груп населення розірвані).

⁶⁰ Інтерв'ю HS/LM-ES/28 від 27.10.2023

⁶¹ Інтерв'ю HS/LM-ES/29 від 01.03.2023

Загалом, коротше кажучи, ось він знаходився весь час вдома, він нікуди не виходив. Ми його скільки разів переконували спуститися до підвалу, бо вже прильоти почалися, постійно він відмовлявся: «Що буде, то буде».

У нього вже, це саме, вікна повибивало. Він їх якось залатав, я йому там допомагав. Ось, цей день коли ранком «Азовці» всіх обійшли, всі квартири обійшли й сказали спуститися, він відмовився спускатися. Він як: «Так, так, так... Добре».

Двері зачинив й нікуди не пішов. Ось, він згорів заживо й у сусідньому під'їзді теж жила пенсіонерка Віра... Ой, не пам'ятаю, як її... Баба Віра... Вона жила в 21 квартирі... Вона теж одинока була, й вона теж була вдома, й її так само [більше] ніхто не бачив.

2.3. Віктор Сергієнко про події березня 2022 року, 31 рік, Рубіжне Луганської області⁶²:

В нашому сховищі померла людина від інфаркту, тіло чоловіка довелося винести за шкільний паркан. Ідесь тиждень він лежав прямо на вулиці... Цього чоловіка ми винесли за шкільний паркан, він у нас був тиждень. Але ми знайшли телефон... У нас звідкілясь у секретаря в кабінеті був чийсь телефон, він ще не був розряджений. Я вирішив знайти контакти близької людини: доньки, матері, жінки. Когось, хто міг би забрати тіло, яке було за парканом. Ми накрили простирадлом. І знайшли, відгукнулась донька. Зв'язок ще тоді був у нас — кийвстар та лайф ще працював, водафон вже не працював. Ми додзвонилися, але донька змогла забрати тіло лише через 3 дні після мого дзвінка.

⁶² Інтерв'ю HS/LM-ES/30 від 17.06.2022

ДОДАТОК 3: Результати анкетування представників маломобільних груп населення у Центрі тимчасового розміщення «Океан Добра» (м. Дніпро)

Аби перевірити основну гіпотезу нашого дослідження, було проведене анкетування 21 особи, які у березні 2022 року перебували у Центрі тимчасового розміщення «Океан Добра». Всі ці люди є самотніми, внаслідок старшого віку чи важкої хвороби вони є представниками маломобільних груп; населені пункти, де вони проживали, були розташовані у прифронті.

Детальніша інформація щодо анкетованої групи неведена у таблицях:

3.1. Загальна характеристика

Стать/кількість	Жінки-11	Чоловіки-10
Вік станом на березень 2024 року	61 (1) 63 (1) 64 (1) 69 (1) 75 (2) 85 (2) 86 (1) 89 (1) 94 (1)	53 (1) 58 (2) 61 (1) 63 (1) 66 (1) 67 (1) 68 (1) 73 (1) 87 (1)

З 21 особи:

- 5 осіб нещодавно перенесли інсульт (чоловіки віком 53, 58 (2) та 61 років, жінка віком 64 років),
- чоловік віком 87 років був поранений під час обстрілу,
- в чоловіка віком 85 років була зламана нога,
- чоловік віком 73 років був поранений і погано бачив,
- чоловік віком 67 років отримав обмороження, з ампутованими нижніми кінцівками.

3.2. Дані щодо місць проживання анкетованих осіб

Область/кількість осіб	Донецька-14	Херсонська-7
Населений пункт/кількість осіб	Донецьк (1, прописаний) Авдіївка (1) Гірник (1) Іванопілля (1) Костянтинівка (1) Краматорськ (1) Курахове (1) Нью Йорк (1) Покровськ (2) Селідове (1) Старомайорськ (1) Торецьк (2)	Новокаїри (1) Херсон (3) Садове (1) Тамарине (2)

3.3. Соціальне оточення анкетованих осіб

Всі особи були самотніми, з ними ніхто постійно не проживав. Побутові питання допомагали вирішувати:

- родичі — 5 (1 з опитаних зазначив, що це була колишня дружина);
- сусіди — 5;
- ніхто — 5;

- соціальний працівник — 3;
- родичі та сусіди — 2;
- сусіди, церква — 1.

Серед осіб, які надали відповідь «ніхто», є люди старшого віку (85 та 75 років), особи після інсульту (чоловік віком 58 років і жінка віком 64 років), чоловік 67 років, що втратив нижні кінцівки через обмороження.

Рішення про евакуацію анкетовані особи прийняли через (кожна особа могла обрати декілька відповідей):

- наближення зони бойових дій — 11 відповідей;
- різке погіршення здоров'я — 7;
- страх за життя — 6;
- евакуацію з лікарні (це було рішення адміністрації, а не евакуйованої особи) — 4;
- пошкоджене житло, відсутність води, газу, світла — 3;
- неможливість вижити за умов, що склалися, бо нікому доглядати — 1;
- самотність — 1 (відповідь жінки віком 85 років з Торецька, за якою ніхто не доглядав);
- син попросив вивезти — 1.

На запитання щодо місцезнаходження анкетованих під час обстрілів (чи спускалися такі особи до укриття/бомбосховища) з 21 особи лише 1 повідомила, що ходила до укриття. Переважна більшість відповіли, що нікуди не ходили, постійно знаходилися в себе вдома (16), зокрема й під час сильних обстрілів.

Причину, чому вони не ходили до укриття/бомбосховища, анкетовані особи називали різну (наводимо 19 відповідей, 2 відмовилися відповідати):

- фізичний стан не дозволяв вийти з дому — 7;
- немає укриття/бомбосховища — 5;
- не хотів — 3;
- було страшно виходити — 2;
- не ходив, оберігав будинок — 1;
- укриття/бомбосховище розташоване далеко — 1.

На уточнююче запитання, чи могли вони самотійно (без допомоги сторонньої особи) дістатися до укриття/бомбосховища, було надано 20 відповідей (1 особа відмовилася відповідати):

- не могли — 14;
- могли — 6.

3.4. Гуманітарна та безпекова ситуація в місцях проживання

Хоча лише 3 з 21 анкетованої особи зазначили, що вони прийняли рішення про евакуацію через тривалу відсутність води, газу, світла та опалення в їхніх будинках/квартирах у зимовий період, у складних умовах проживали майже всі особи, що відповідали на питання.

Лише в 8 осіб у їхніх домівках було водопостачання, в 7 осіб — не було. 2 зазначили, що в населеному пункті воду подавали раз на тиждень, в 4 осіб вода з'являлася інколи. Без постійного постачання води жили 14 осіб з 21.

Приблизно ідентична ситуація спостерігалася з подачею світла в домівки анкетованих осіб. В 8 осіб світло було, в 7 не було, в 6 з'являлося періодично.

Найгіршою була ситуація з газопостачанням до будинків/квартир міст прифронтової території. В 13 осіб газу не було, в 6 був, в 2 з'являвся періодично.

Опалення в домівках анкетованих осіб взимку 2023-2024 року: у 9 осіб не було, в 9 осіб було, в 2 з'являлося періодично, 1 чоловік мав пічку й топив її дровами, але дров було мало, він їх економив, тож вдома було прохолодно (чоловік віком 73 років з Херсонської області, який боявся далеко відходити від дому через поганий зір).

Мобільний зв'язок був у 9 анкетованих осіб, у 7 осіб його не було, у 4 осіб з'являвся періодично, 1 особа відповіла так: «Не знаю, в мене весь час був поламаний телефон».

В населених пунктах прифронту в більшості випадків (19 відповідей) працювали магазини, 20 осіб із 21 зазначили, що мали достатньо продуктів; всі анкетовані (тобто 21 особа) повідомили, що в них була питна вода у достатній кількості.

18 осіб з опитаних 21 отримували гуманітарну допомогу від держави, благодійних чи релігійних організацій.

3 особи, які не отримували гуманітарної допомоги, назвали такі причини:

- 1 особа лежала у лікарні й нічого не отримувала;
- 1 особа не могла сходити до пункту видачі допомоги (ніхто не допомагав отримати допомогу);
- в 1 випадку до населеного пункту гуманітарну допомогу не привозили.

15 осіб з 20 (1 особа відмовилася відповідати) вказали, що мали можливість отримувати медичну допомогу, попри те, що населений пункт зазнавав обстрілів.

11 осіб повідомили, що в їхніх населених пунктах взимку 2023-2024 років працювали лікарні; 5 зазначили, що в них лікарні не працювали (у 2 випадках зафіксовано пояснення щодо пошкодженої внаслідок обстрілів лікарні), 5 осіб обрали відповідь «Не знаю, бо нікуди не виходив/виходила».

14 осіб вказали, що в їхніх населених пунктах взимку 2023-2024 років працювали аптеки, 6 повідомили, що в них аптеки не працювали (бо аптека розбита через обстріл — 1 особа), 1 особа зазначила, що аптеки в населеному пункті не було.

На запитання щодо того, що би на їхню думку із ними сталося, якби вони не евакуювалися, ми отримали 20 відповідей, 1 особа відмовилася відповідати на це запитання. Варіанти відповідей: **загинув/загинула б — 17**; не знаю — 2; **не знаю, загинув би — 1**.

Деякі особи з тих, хто вважає, що вони би загинули, повідомили ймовірну причину загибелі:

- бо одразу після евакуації дізналася про влучання в свій будинок — 1 (89-річна жінка з Курахового);
- загинули б під час обстрілу під завалами — 3;
- загинув, бо нікому доглядати — 1 (чоловік віком 53 років після інсульту, не виходив зі квартири через поганий стан здоров'я, до нього навідувався лише соціальний працівник).

ДОДАТОК 4: Задokumentовані історії людей старшого віку, представників маломобільних груп населення, осіб з інвалідністю

4.1. Антон Костенко, 69 років, Маріуполь Донецької області⁶³:

Мама тоді ще могла сидіти на дивані [йдеться про лютий-березень 2022 року]... Ще було світло, був ще газ... Ми думали, ну, постріляють-постріляють та й назад їх [росіян] погонять.

Я пішов зразу у той, в «Сільпо». Що цікаво — ще працювало «Сільпо», супермаркети ще працювали. Там що зміг — купив, тому що хліба вже не було. Там, у «Сільпо», пекли хліб і прямо з печі — гарячий... Ну, набрав такого: ковбаски, ну, сухого, що можна... І ще, добре, набрав там, мама вже не могла таке їсти — дитяче пітаніє, що розбавляють, оце їй ми давали.

Ото води набрали одразу в ванну, в бачки, ну, куди могли набрати воду. Ну і все, а виїжджати — ми не змогли зразу виїжджати... Ну, як ми поїдемо, вона [мати респондента] неходяча була, нетранспортабельна. Ну, ми рішили — будемо вже тут, як буде.

Мамка моя пережила, сирота, Другу світову, вона з 1930 року, вона була на... Новосьоловка — район Маріуполя. Вона каже: «Я ту війну пережила, нічого — 2 роки в осаді була, цю переживемо».

Ну, отак от ми були там, а потім десь через 2 дні і там світло погасло, і там газ відрізали, і ми почали вже будувати в дворі з цеглини якусь з газової пічки оту решітку в духовці. Ну, і там, щось накривали, готували...

Ну, вона лежала, вона вже лежала останній тиждень, останні тижні лежала. Вона вже була така, «напівгнучка», ну, людина, ви розумієте, що вона, як кажуть «при смерті». Хоч «при смерті» вона лежала як солдатик, ми її перепеленали.

Добре що я, коли перед самою оцією війною, в нас прямо перед вікнами аптека стояла. А мені ще жінка каже: «Слухай, там з аптеки тягнуть все. Іди, може якесь лікарство буде».

Ну, я пішов, і мені 2 оцих пакунка, 1 пакунок був — оці памперси для дорослих, а мама вже лежача.

Ну, і Люда ж, вона санітаром працювала до того... Оце мамі повезло, що ні пролежній ми не допустили, нічого, вона так... Ну, памперси — все міняли. Ну, воно дуже тяжко було, тому дуже тяжко було вночі останній тиждень...

Не можна ж світло включати, нічого, затуляли свічку, щоб не було відбитку, що там вікно горить. По вікнах можуть пальнути і все... Трусилися весь час, нервова постійно обстановка...

І от ми лягаємо спати: я, жінка спала на диванчику у сміжній кімнаті... Мама в малій кімнаті, я на кушетці поруч лягав. І оце як починається ніч, а воно ж люди, які вже лежать довго, воно вночі оце загострення іде, все болить, вона починає, лежить, лежить... І такий голос: «Водички, водички». А я знаю, що світла не можна зажигать... А холодну воду не можна, в термосі вже нема...

Короче кажучи, я піднімаюсь, ну, пішов термос, ну, і ми ото так, світло затуляли — свічки в нас були, затуляли, щоб тінь падала на вікно. Вікна затуляли, там, я боявся, що воно, падлюка, розверне башню [танка] і полосне по нашим вікнам. А що йому — він на війні. Він сам, я розумію, що він на нервах, тому що по них... наші [українські військові] з гранатометів добре там «танчик» підбили, прямо оцей, бутилками...

Тому вони [російські військові] на нервах, це — війна, тому я кажу: «Мам, світла...».

Ну, піду, тільки вляжуся — воно ще холодно, залізе в той, ну, розумієте: спали одягнені, і воно вдень той бомбить, падлюка, до 3 ночі, хочеться [спати]... В мене такий графік був, вона вночі не спить, а вдень, коли починається бомбюжка, стрільба, вона засинає, тільки похрапуче. Но, вже людина в такому стані, вона вже у своєму вимірі, оце — «Водички». Я кажу: «Мам, ану опять».

⁶³ Інтерв'ю HS/LM-ES/31 від 08.05.2023

А ти лежиш, а твоя мати постійно повторяє одне і те слово, таким голосом. Я підскочив, піду, води там в термос якось, підняти не можна — людина вже майже не гнеться. Я піднімаю — в мене в туфлі по ламінату скользять... І отак от, ну, зараз все це як то кажуть — незручно. А в нас ще так було, от, і ото так — даєш водички трішки, а вона вже п'є по... Як отой, як курча п'є, розумієте. Воно даєш, а воно назад. Ось вона поп'є трішечки — укладемо... Тільки вклали, через півгодини — бок болить, треба знову.

І отак оце тиждень цей дуже був, чесно кажучи було таке, що зірвешся навіть. Ну, мама, а потім воно караєшся, я досі караюсь, ну, таке.

Ну, отакий був, такий був оцей тиждень, цей тиждень був найважчий, коли був фронт, ми отут сиділи з мамкою. Ну, ми сиділи, ми її охороняли, ми за нею доглядали, а вона нас, як талісман охораняла. Ну, так було.

Ну, а потім пройшло все, а потім, коли фронт уже пішов далі, все, ми якось отак сталося глупо, що ми вранці встали, все вроді тихо, а вранці ж треба бігти, там, готувати, от. І я побіг готувати, а тут брат каже: «Вже в нас на кварталі». Це вже 18 травня, вже боїв не було. І ми з братом пішли туди на Хатострой узнати, що там і як. На розвідку, чи можна туди йти, чи не можна, от? А назад приходимо, заходимо в хату — жінка братова у нас і Люда стоїть, свічка вже на столі горить, Люда каже: «Мами вже нема». Люда каже: «А щось мама так тихо вранці», коли ми вже пішли. Я знаю, що вранці вона спить, тому не став її будити, а потім, коли вона — кинулись, а вона вже, її все, все — вже охолола. Отак померла сама.

Батько як помирав, я хоч за руку його тримав, він ще в 2005 році помер. А мамка померла сама. А ми були поруч, ну, так буває, якраз фронт пішов за «банківський» дом, ну от і так сталося.

Ну, а тоді ми, чесно кажучи, ми коли узнали, що мамка померла, ми з полегшенням вздохнули, що вона просто перестала мучитися, розумієте...

18 числа вона померла, ми хотіли зразу, а куди? Ну, у дворі, там же, у цьому ж дворі, там була похована... Десь за 3 тижні до того померла її подруга, така ж сама — її син поховав там. Я кажу: «Ну, от тьотя Віра тут похована, а ми мамку поруч поховаємо». Ну, а куди? Там, де цвинтар, ще бої йшли, де цвинтар, там промзони такі були у нас збоку, там наші ще довго трималися, от.

4.2. Василь Марчук, 63 роки, Ізюм Харківської області⁶⁴:

24 лютого [2022 року] до мене приїхав однокласник. Ми поїхали на рибалку. І я виходив, і провалився тоді, от. А почали бомбити наш город 5-6 березня, я казав ще «Подарунок жінкам на праздник», на свято, от...

В зернохосвищі, да, згоріло багато зерна. Базар розбило, половину базару, ж/д ринок, так сказати. Дома там у людей побило. Ви знаєте, що саме характерно — у кого сама бідніша хатка, ту і розбило. Здорові стоять красиві дома рядом — ні. Де саме поганенька, де люди бідні, от там і побило.

Так як оце в нас, я ж кажу. Ми думали: «Поживемо щасливо на старості». Ремонт трошки не доробили, така красива хатка була...

Город стали бомбити, самолет МІГ-29 з 2 хвостами йшов низько і по нашій хаті колесами чирк-чирк, отак. Як залітає, так і по нашій хаті. І зі сторони Білгорода, я пойняв так.

Як стемніло, так і починає бомбити город. Ну, центр, туди в основному, де багатоетажні дома. Ну, приватні теж там, по Замостянській, понад річкою Сіверський Донець, теж у приватні кидали бомби. А на нас попала ракета. Спочатку прилетіло 3 чи 4. А Михайлівна моя каже: «Дивись, що воно полетіло». Кажу: «То ракета полетіла з самолёта, скоріш всього, от». І потім — в нашу хату.

Я зайшов, тільки воду злили з опалення 10 березня, я зайшов у погріб, кажу: «Давай хоч чайку поп'ємо». Нагрів на чай на пічці в хаті, чайничок приніс. І минут через 15 скоїлось таке, кажу: «Ну все, немає нашої хати».

Підвал був у нас — погребок під хатою, ото нас може і спасло, от... У дворі стояла машина, ми її не вспіли

⁶⁴ Інтерв'ю HS/LM-ES/32 від 08.12.2023

оформити, тільки купили перед війною. Я продав пай мами моєї покійної. На ті гроші купив машину. Ну, на руках одного товариша — не встигли оформити.

Ну, згоріло все. Не зразу все, конечно. Тоді у травні, перед 9 чи після 9 числа.

А тоді вже попало 2 червня: в машину, у хату ще раз і в сарай, де моторчик стояв. В общем, згоріло все: меблі, одяг, все, що горіло, все. Осталось тільки півтори стінки от хати нашої...

Собачка заживо згоріла 2 червня. У будці. Згоріли машина і сарай.

Я там кричав, не знаю як я кричав. Собачка любима згоріла, маленька така. Так що так. І я, знаєте, постарів дуже сильно от нервного, мабуть, стресу, зуби попортив. Думав: «Зуби зроблю». Ага, зробиш. І їсти нічим, так сказати. На 2 зуба кутильгаю кусочок хліба... Хочете — вірте, хочете — ні... 3 зуба мені руський вибив, 3 зуби, автоматом ударив у рот, як ото по ногах, а 3 зуби випало...

Де ми зараз проживаємо — у цій хатинці. Теж хатинка, не назвеш хатинкою — курінь якийсь, дірки, дує. У нас нічим закрити даже. І зібрались, не знаю, що люди робитимуть... Дім — не наш, чужий. Десь у Татарстані наслідник бабушкин, це бабушкина хата, їй, я не знаю, годів мабуть 80 цій хаті вже...

У нас колодязь у дворі, там і зараз є колодязь, вода. Їжу, так сказати, мені картошку друг носив, Коля, йшов, рибак: «Що, їсти хоч є?», а я: «Та нема нічого: ні картошки — нічого», він: «Ну, я тобі принесу». Сумочку раз приніс, другий раз приніс, третій. Ми ще й картошку посадили, успіли там, на тому городі, копали під снарядами, під взривами...

На кострі варили, з хати дрючки витягали, горіли, рубали — ото варили їсти так, потому що у нас [не] було ні пічки, нічого не було вже...

Я іногда просив у руських, оце, тушонку. Оцей виніс мені... Чечен, кинув, ногою отак: «На, собака, жри, удавись». Знаєте, я слиною думав подавлюсь, так мені обидно стало... Так що мені по колінах автоматом падлюка-чеченець побив. Я ногами не міг ходити півроку, повзав. Нічого, зараз хромаю ходю... Він: «Дед, ти уже надоел мне, тебе все: кушать, кушать». А гуманітарку стали давати тоді, як українці прийшли. А ці, ото: «На, собака, удавись!», представляєте, як воно?!

Я роздавав людям, стареньким бабусям отам на тих вулицях і діткам, сам почти нічого не їв. Ото картошку з жінкою їли зварену в гунделиках, «закривачка» була. Так і жили. А хліб он випрошували теж, то в того, то в того. Вижили якось — нічого страшного...

Бабушка старенька була, там, у підвалі через огорог, теж ходили... Михайлівна моя зварила супчику, я поніс мисочку, бабуську покормив. А вона каже: «Я вже 3-4 дні нічого не їла і не пила. Ніхто до мене не приходить». Я ото її накормив, так вона їла, аж плакала. «Посидь коло мене, попомони зі мною», — каже. Я ото посидів, накормив її, чайку приніс. Попила, бідненька, а потім померла... Вона старенька, від старості померла. Їй вже було 90 з чим-то, вона не ходила. А напроти була дочка, рідна дочка, так, навскосок була, а не приходила, падлюка-собака така! Ну, дай Бог їй здоров'я, їй теж отаке буде. Рідну матір не могла покормити!

Ото чеченці ярі дуже. У нас же розстріляли судмедексперта, друга мого... В лікарні, в морзі він був судмедексперт... І він інвалід був, щось з ногою, одрізали ногу перед війною, поставили протез. Машину купив він трошечки крашу, в общем, йому зробили ручне управління хлопці. Їздив на роботу чоловік... Здебський Федір Гаврилович — покійний, царство йому небесне, от.

Сидів його доктор там в кабінеті, рядом з ним. Ну, доктора не тронули, той що робить аналізи там, не аналізи, а він як? Розтин робить, там щось, ну, не знаю? А цей же ж теж розтин робив, тільки він завідувачий був.

Як він там вигнав їх [чеченців] геть на українській мові. Я пойняв так, [що він] сказав: «Геть звідси вийдіть, машини ви не получите, це моя машина»... Ну, міг би і по-другому сказати: «Хлопці...», по-хорошому. Ну, схватив автомат цей чеченець і розстріляв його...

Машину, конечно, забрали вони. Бо вони за машину до нього причепилися: «Давай ключі от машини і все». Ну, як звільняли? За одну ніч... Я вийшов, упав на коліна і плачу стою. А хлопці остановилися наші [українські військові]: «Діду, не плачте, ми вже тут — дома... Ми вас не дамо тепер в обід». Закурити дали, сказали: «Хоч їсти у вас тут є?». Кажу: «Є, спасибо. Ми тут якось обійдемося. Курить нема», вони: «Зараз дамо»...

Патрони були там, погубили руські. Я насобирав — отдав нашим українцям. Вони такі раді — хлопці: «Дядь, те, що нам потрібно» (плаче)...

Слава Богу, що їх нема тут, проклятих... От, гепають-гепають, отут у нас. І сьогодні гепали, ноччю гепали недалеко, кілометрів. А таке, як кілометрів за 40 за 50 гепає, от. Сьогодні утром... В 07:00 гепали, ми спимо одіті. Вже не купалися — купатися ніде місяця 2. З кружечки помиємося якось...

4.3. Ірина Зінківська, 68 років, Балаклія Харківської області⁶⁵:

Я — українка... Ну, паспорт іще той, шо... Ще получала не знаю в якому... Мабуть, 1985 чи в якому? Ну, в отих ще годах, ще... Ще паспорт совєцький. Постійно, нікуди з України вообщє, за межі України вообщє ніколи не виїжджала. Мешкаю постійно, в Україні... Жила все время у селі, вийшла заміж. Знову з села в село. Робила на фермі, доїла коров. Потом прийшла, докормили бабуску, а бабушка нуждалася в допомозі. Ну, вона нам оставила квартиру. Так попали ми в Балаклію. Пішла я тоді робити в сервцентр обслуговування пенсіонерів... І так доробила до пенсії, тоді на пенсію йшли у 55 років. Пішла на пенсію, так оце в Балаклії і живемо удвох з чоловіком... Дітей у нас нема... Нема нікого. Удвох з чоловіком так і живемо... У мене ні братів, ні сестрів у мене нема. Нема ніякої рідні. Оце так і проживаємо...

Війна почалась... Перед війною вечер був тихий, хороший. Як всегда з дідом поробили свої вечірні дела, повмивались, поміряли давление, попили таблетки, включили телебачення і лягали спокійно. А утром як заторохтіло, було може 4:00 утра... Телефон дзвоне, у чоловіка є брат у селі рядом, Яковенкове. Дзвоне: «Ви чули, що...». Чули, ми чули, що самольоти вже бомблять. Всі в паніці. Всі двері в один міг у домові, у нас у под'їзді 20 квартир. Всі двері в один міг відкрилися. Люди повискакували в сорочках. Це було не можна передать. Ті плачуть, шо робити? Хто в якійсь сорочці, хто якесь плаття надів, хто шо. Ніхто не знає, шо робити, шо, куди бігти, шо робити.

У нас, слава Богу, у домі прямо подвал. Полізли, всі полізли в подвал. Полізли в подвал, ну, перебомбили. Бомбили зразу зранку самольоти... Тоді ж вони пролетіли, полетіли, потом трошки люди повдівались уже. А сигналізація, вона ще ж робила ще до війни. І коли сирена, то предупреждали, що це проверочна. Ви знаєте, одразу почала, коли почала робити сигналізація, люди вже саме почали спускатися в підвали. Почали спускатися в підвали, потом уже радіо об'явило, що таке, що будьте обережні, що сидіть, нікуди не ходіть. І так ми зразу залізли в подвал і сиділи... Потихеньку спускалися. З паличкою потихеньку. Від ступенечки, по ступенечках туди спустились. А потом там поставили, з дому каждый повиносили... Тут хлопці молоді правда цим зацікавились, повиходили, усі повиносили стулки, понаходили такі доски, поклали, що на стулки. І там от на досках на тих, на стулках. Потом там у нас у подвалі той люди поробили такі сарайчики. Ну, там 2х2, 2х2,5 м. Там у кого закривачка банки, у кого лопата, у кого вила. В людей же може дачні участки дальше є... Ото люди у своїх цих комірках. У кого комірка була, люди там мостили, сиділи. А в кого не було, так там по коридору оце нас сиділо чоловік п'ятнадцять. То ті сидять. Як полежати, ляжуть, полежать. Ну, зсунуться, а той ляже, полеже... Там і їли...

В чоловіка нема льогкого, інфаркт, інсульт, сахарний діабет. Ну, в общем, легше сказать, що в нього не болять... А в мене чи з переляку... А воно ж іще, не вмивались. Очі слиною протрем і нічого. То шо страшного було їсти варити. Люди боялись у хаті даже бути...

Нам їжу сусіди молоді... сусіди молоді, оце спасибо їм, спасибо. Вони, як десь дають шось, вони побіжать же і нам... Ми, нам батончик принесуть. Ми економили. Батончик такий невеликий, батончики тоді були — щас їх уже таких нема. Нам на тиждень хватало. Ми по кусочку ріжемо. Воно, ви знаєте, і не їлося, і не пилося...

Як ще була вода, всі люди понабирали. В общем, в нас була повна ванна. Всі які цаберочки, каструлечки, відерця. Шо не було, все було як і баклажки ті, шо вже люди повикидали, в мусорках збирали, набирали, бо була дуже проблемна. У нас з водою були проблеми страшні... Боялись остаться без води зовсім, шо не буде даже... Ото в холодній воді, милися в холодній воді...

І він [чоловік респондентки], він держався, скажу, дуже держався. Пряма не знаю як. Йому одне тільки надо було, щоб полежати хоч. Ну, спасибо, всі знали. Кажуть: «Ну, шо, дядь Вов, лягайте, лягайте. Лягайте, полежете».

⁶⁵ Інтерв'ю HS/LM-ES/11 від 19.07.2023

І ото він полеже, часок полеже, полеже та поспить. Тоді опять вже сидить, жде. Сиділи ж день і ніч — всі повдівані. Воно ж одіяла, стулки, на стулках одіяло тепле... Потом, що одежа, потом в його ж ще ж льюгке, на ньому 2 курточки, пуховик. А потім ще й одіяло пухове. А воно ж подвал, сирість, холодно...

Він, як тільки оце все началось, тільки утром нас бомбили, він сказав: «Ну, шо, Іро, ти йди, я не піду нікуди. Я, Іро, не виживу там» (плаче).

Йому простудиться нельзя ніяк. Він що, він оцю простуду... Йому, саме простий грип він не може переносить. Ми, тьфу-тьфу, він... Чаї йому різні, щоб він тільки не заболів.

Ми оце як був коронавірус, до нас ніхто не ходив. Та, що обслужує, вона нам через поріг. Ми не хотіли, щоб, розумієте? Щоб заразитися, бо це страшно для його. Для його це саме небезпечно. Бо ви знаєте...

А потім він баче, що я плачу... Я сказала, що теж не піду нікуди, в подвал не піду. І він, я не знаю, він сам каже: «Іро, мабуть Бог одвів. Бог є. Яким чудом я його висидів, той подвал?»...

Люди боялись бути в хатах. Усі якось то в коридорчик повиходим, если на якусь минуту. А тоді й ночували уже в підвалах. Тоді вже там поставили стулки, де у дітей, у нас у під'їзді 6 дітей тоді було... Потім в сарайчику поклали надувний матрац і ото всі дітки там гралися. Їм, у кого телефон же, у їх у батьків. Ті, вони там що, в ігри якісь грали, щоб чимсь вони, дітки, розвлекались.

Ну, в общем, а ми возносили всі стулки. Хто і одіяла, і подушки, і матраци, бо там же й ночували. І було таке, вони б'ють, даже не можна було сходити в туалет. Тоді вже забрали туди цеберки. Оце так.

А в марте, 3 марта, може 4, уже вийшла до вікна в кухню... А вони стоять з автоматами і прямо у вікно... А ми ж цього не знали, потом сказали, що у нас уже ж зашли росіяни. Зразу нам сказали позакривати вікна наглухо... Если десь даже буде горіти. Свет у нас ще тоді був... Ще не виключився.

«Если даже буде горіти десь каганчик — побачим, будем стріляти у вікна». Люди все позакривали. Це було, це страшно...

А потом стало, ніхто ж, в магазинах ніхто нічого не розкупляв у нас, нічого, не той. Потом кажуть люди, начали бігти. Там і брали, і крали, я не знаю, що робилось. Хто молодший — бігав. Хто старіший — сидів у хатах... Я лично за себе, ми півтора місяця просиділи в підвалі, хотя ми живемо на першому етажі...

З харчами зразу було проблемно, дуже проблемно. Спасибо, тут був дядя Вася, я його не знала, ну, як він уже узнав... А в нас, ну, так получилось, не запасались. Даже картошка кончилась. Він, спасибо, якимось чудом картошечки... Узнав, що ми вдвох живемо, привіз, картошечки приносил раз там у тиждень, то бутылочку олійки з хлібом. У нас дуже були труднощі, вообще у всіх в городі були з хлібом труднощі. Вони [російські військові] ж не давали даже нам хліба... Волонтери хотіли хліба завезти, вони ж не розрішали. Було таке, що і машину розстріляли з хлібом.

А нам усе казали: «Це ж ваші українці!»... А потом стали, розумієте, вони заборонили, щоб люди... Оце рядом села, нельзя було ні з Балаклії виїхати, ні в Балаклію, поняли? Не разрешали вони. Чого не разрешали — не знаю. І так длилось, так вони, наверно було неділі 2 чи 3, не разрешали ні з города, ні в город...

Потом знову трошки разрешали. А щоб так кудись виїхати, можна було тільки... Якимось привозили гуманітарну допомогу нам з нашої України волонтери. Да, нам привозили. Як уже трошки воно ж може там пройшло, може неділі 2 чи 3. Уже трошки той, Україна начала возити гуманітарку. Як вони привозили її, я не знаю...

Були черги. Люди ходили, хто молодший. Що там давали — приносили. Ну, в общем, хліб. А потом вони заборонили і не стали возити нам, Україна не стала давати. Вони в общем, не стали їх пускати. Розумієте, волонтери? То можна було там ліки якось, ну, через волонтерів заказували. Все, це все вони дуже різко обрізали, обірвали і не дали.

І тоді став у нас... Оце хто жив у Балаклії, один виїзд вони розрішили на Куп'янськ. Куп'янськ був під руськими... Волохів Яр, оце Куп'янськ і разрешили їздити на Куп'янськ. І оце в нас тоді людей із нашого дому, з нашого під'їзда, багато людей уїхали з Балаклії в Росію. А з Росії тоді вже очутились в Естонії, в Латвії... А так зразу оце коридор був, у Росію виїжджати можна було. Коли масово начали їхати, масово так. Март, апрель. Ну, где-то наверно май-іюнь...

Возили хліб. З хлібом у нас дуже було трудно по всій Балаклії. Дуже-дуже було... І привозили хліб, сказали — волонтьори. Понімаєте, я по його не ходила, бо ми не могли. А в нас з нашого дома люди ходили і нам коли хлібину якусь принесуть, то дадуть. І що, і кажуть, волонтьори з Андріївки возять. А тоді кажуть, що побігли — надо, черги. Іще треба було бігти, щоб застати хліба. З 5:00 ранку очередь до магазину, до якого привозять... З 5:00 ранку треба було зайняти чергу, потому що люди ж усі хотіли... І що ви думаєте? Приходять ті, що з нашого дома пішли, і кажуть: «Сьогодні хліба не привезли. А стояли до трьох дня, ждали. З 5:00 ранку до 15:00 дня ждали».

Надо там було стояти. Приходять і кажуть: «Хліба не привезли». Сказали, що везли хліб і машину розстріляли. Оце, оце так. А як там було на самом деле — я не бачила...

В мене коліна — були побиті вони давно, а тоді ж оце в підвалі коли я просиділа там півтора місяця... Ми там і ночували ж, і все. І в мене ноги одказали зовсім. Я еле-еле, я от це щас там на гормонах, если б не гормони — я б не ходила. Я на двір, я на двір не ходю.

Оце літо я не була надворі, на лавочку не виходила. Если я туди спущуся, я назад не піднімуся. Мене ж тягати надо... От цих обстрілів сталося. Воно ж як обула оті дутики, і місяць у дутиках... Не мились, я вам чесно кажу... І як і є. Бо вода холодна. Чоловіка, чоловікові, я вам щас, ну, одні проблеми. Надо було, надо було його хоч як-небудь мить. Мили в холодній воді, підмивали... Проблему нажили от тієї води... Мало проблем, так ще й... Ну, в общем, оце нам...

Оце ж спасибо, рядом у нас батюшка і матушка... І вона молоденька, їй — 34 года. Вона мені: «Бабушка». Я ж плачу, а вона каже: «Бабушка, не плачте». Вона мені різних ліків. Де вона їх брала? Таблеток, сначала помогали. Диклофенак той, так мені пачки його вже на день не хватало. Сначала помогав, тоді перестав...

Потом як було вже, трошки ж росіяни стали, стали в них аптека. Вони свою продавали. Вона мені купляла. Яких вона ліків не купляла, воно нічого не брало. І потихеньку ж на четвереньках по ступеньках, бо ж надо ж у підвал залізти.

А потом уже як я вилізла, оце я просиділа весь март і до 12 апреля. А 12 апреля вже як вилізла я з того підвала, уже рядом з нами оце стояли. Приїдуть оці ж, як, реактивні, оті, що стріляють, рядом біля дома стане, отстріляє...

Люди, ну, до нас, я брехати не буду, вони [російські військові] ж нас: «Ось вам щас дадуть ваші, ось будуть прильоти». Ніхто нас не бив, ніяких по нас прильотів не було. Самі вони нас і по нас, самі вони прильоти робили. Вони тут таке робили, що це не можна передать... Оце в нас же, в нас же передова була. Якраз лінія фронту...

Но ви знаєте, українці то знали, що тут город, люди. На нас — ніколи. Если стріляли, то отам... Если в них битва йде за тим, ну, за городом, по полю, а до нас — ніколи, щоб достало. За це не надо й казать. А вони нам... Ми сидимо, це ж уже як літом, все ж таки потихеньку вилізла на той, вийшла. Уже мене ж ця наша та матушка купила мені, де вона його купила цей, депос називається. Оце він мене і підняв... Уколола і ото я стала потихеньку ходити хоч по хаті.

Вона каже: «Бабушка, давайте на двір». Вона мене на двір. На лавочці сидимо, а вони [російські військові] приходять з ружжями як ті, страшні, маленькі та такі вредні. «Що, — каже, — сидите? — І не по нашому, — щас будут прильоти». А воно действительно прильоти. Но ми ж сначала думали, шо... а воно ж потом люди умніші кажуть: «Та ні, вони он саме там і стріляли по нас». Ото ховаються і б'ють по нашому... Ото так і прильоти були... Це вже влітку, це вже влітку. Це вже іюнь, іюль...

Сначала наші були, наші були врачі. А потом вже як вони прийшли, вони ж там свій госпіталь відкрили. Ну, вони з нашими врачами дуже жестоко. Медсестрою дівочка в нашому под'їзді, женщина в нашому под'їзді жила. Вона казала: «В мене нерви не видержують, я не могу все время терпіти їхні оскорбления». І вона тоді забрала 2 дітей, деток, ото ще можна було, вона уїхала у Латвію... І не стали наші лікарі, наші не стали на їх робити. Може якийсь там і був, я цього не знаю. Може якийсь і був, шо хотів на їх робить, може. Ну, в основном, як люди балакали, шо наші лікарі усі десь поужждали...

Тоже ж тепер у нас работає опять сервцентр по обслуговуванню [йдеться про осінь 2023 року, події після звільнення населеного пункту]. До нас ходить дівочка двічі в тиждень. І оце що надо, вона нам ліки приносить. Ну, в першу чергу пенсія. У його — 2 600, у мене — 2 500. Оце така пенсія.

В першу чергу ми купили: зразу заплатили за комунальні, а потім купили ліки. А потім що осталося. Ну, нічого. Якби не війна, проживем, аби війна кончалась. Нужен мир. Оце так...

Нас обслуговували з сервцента тоді. До нас приходили, приходили і питали, спрашували: «Ви будете виїжджати?». Кажу: «Ні». А чого не виїжджали, щас я вам розкажу. Чоловік — інвалід другої групи. Ну, інвалід з одним, його треба обхажувать. Ми... Світло у нас було... Коли було, коли не було... Ну, було. Уключали. Розіб'ють — нема, потом справлять... Було. Ми могли телевизор дивиться, помімаєте. Шось та бачили. І от подивимось, привезли, ну, поїхали наші люди, приїхали — переселенці... Я помімаю, всім кроваті не дадуть, це війна, я не требую кроваті. А ми як ляжемо, то ми не встанемо.

4.4. Світлана Тополя, 58 років, Ізюм Харківської області⁶⁶:

І я ото, ну, днем — тут, а на ніч йду до мами [про період російської окупації в лютому-вересні 2022 року]. Ну, звісно, якби я не залишилася в Ізюмі, то моя би мати, звісно, не вижила. Тому що світла нема, газу немає, опалення ніякого немає. А в неї є така кухонька літня і там — плита. І там ото трошечки дров було, тими дровами ото вона топила, так ми з нею там, трошки, ну, грілися хоч, скажемо так.

Ну, тоді, коли вже я повернулася додому, вже я готувала, тоже в нас є така бесідка в дворі, там плита єсть. І ото я там готувала і кушать. І я її тоді возила, собачкам нашим, у нас 2 собаки великих... Синів будинок навпроти нашого, і сюди приліт був, у двір сина, теж криша постраждала, паркан теж, вікна теж повикручувало.

І я ото готувала, собачкам варила, отож мамі варила, собі варила. Ну, так воду возила мамі теж, колонка тут у нас в людей у дворі.

Як добре, що цивілізація не коснулася цього подвір'я, і можна було заходити і вручну накачувати води, тому що в нас же ж всіх вода в будинках, або скважини оці з моторами ж, а електроенергії не було. То й до річки люди, хто, ніде було брати...

От ще я пам'ятаю, як мама каже: «В мене залишилися 10 таблеток від тиску, це 10 днів мені осталося жити». Ну, тоді ми почали, що в мене там було, що там ще моя племінниця, теж залишилася з 2 дітками в Ізюмі, не виїхала. І ми, якомсь так, потихенько-потихеньку таблетки почали знаходити.

А тоді купляли в оцієї дівчини, що возила із РФ. Ну, звісно, що ця окупація, вона відразилася на маминому здоров'ї, дуже сильно вона відразилася. У мами случился інсульт, зараз мама дуже така слабенька...

4.5. Олена Ткаченко, 50 років, Маріуполь Донецької області⁶⁷:

24 лютого я працювала в ніч... Це було на Правому березі. Я почула канонаду. Я залізла в Фейсбук, перше, що мені кинулося — новина: путін оголосив про повномасштабну війну. І ось тут у мене все опустилося. І тут ось я по-справжньому реально злякалася.

3 1 березня ми стали одразу відрізані від міста. 2 березня зник зв'язок, пропало світло, зникла вода. І на мій подив, зник газ. Про те, що газу не може бути, я взагалі такого навіть не знала...

2 березня це було — у нас загорівся будинок сусідки від газу. Це просто був смолоскип. Це було перше, що я бачила. Ось поряд зовсім будинок, через город. Й чоловікові кажу: «Ми будемо наступні». Це був перший день, коли ми почали ночувати у бомбосховищі. Тому що після цього вибуху я кажу чоловікові: «Ми будемо наступні». Я злякалася, і він сказав: «Ви біжіть туди, недалеко ось цей ось, колишній кіно-театр». Ми побігли, він сказав... Чоловік сказав: «Я залишуся з бабусею». Бабуся лежача. А я з двома хлопцями і... У нас була дівчинка, моя подруга. І так вийшло, ми всі стали подругами потім. І ми побігли до підвалу, і коли ми прибігли до підвалу, там було вже дуже... Ну, багато людей...

Ми були коли у підвалі, у мене почалася істерика. Я почала синові студенту кричати: «Ми батька зрадили! Бабусю теж! Ми їх просто залишили, то не буває, такого не може бути» (плаче). А потім ми вирішили, коли трішки затихне, той каже: «Мам, ти мені дай алгоритм дій, щоб ми там сильно не затримувалися».

⁶⁶ Інтерв'ю HS/LM-ES/33 від 27.02.2024

⁶⁷ Інтерв'ю HS/LM-ES/6 від 29.04.2023

Швидко, швидко і ось ми... Так, ми побігли додому. І чоловік... Я говорю: «Так, ми з тобою швидко беремо матрац. Ваня бере бабусю на плече». І ось під обстрілами з бабусею на плечі... Ми з матрацом побігли назад...

Просто я бігла, я думала, це далеко, а ось воно, виявляється, близько. І в підвалі, коли я потрапила до цього підвалу вже ось із бабусею та з усіма дітьми, я зрозуміла, що мені начхати на будинок абсолютно...

От якби в той момент у наш будинок щось потрапило і його б не залишилося, мені було б абсолютно все одно. Я так ось якось заспокоїлася, що ми всі разом, ми тут... В маленькій кімнатці, без вікон, без дверей — туди дозволили покласти мою маму. Моя мама там просто почала сходити з розуму. Тому що вона була лежача, тому що вона не розуміла абсолютно нічого: де ніч, де день.

Я заходила, тільки свічку запалювала щоб її погодувати або якось доглянути її... Й людей — так, людей було дуже багато... Ні, вона була з нами, вона була завжди з нами. Просто я ж не сиділа теж у цій кімнатці. Я могла десь ходити... А виходить як би ось ці 3 дні мама лежала практично сама ось у цьому чулані без вікон, без дверей, з цеберком. Й то — вона не вставала, це її слід було висаджувати. Вона перестала загалом будь-що розуміти. Й це була також одна з причин, через яку ми повернулися додому. Ми вирішили, якщо ми помremo... Краще ми помremo вдома...

Як на зло, ми теж вже якось не звикли сильно робити запаси. А потім, у нас недалеко магазин «Космос». І сусідка мене прямо змусила... Чоловік сказав: «Ми не підемо, у нас є кілограми три муки, нам вистачить». Ми чомусь були впевнені, що це не може відбуватися довго. Ось. Потім... Потім, отже, господар магазину вже сказав офіційно: «Ви можете звідти брати». Тому що магазину вже не було, залишилися склади. І ми із сусідкою під обстрілами притягли мішок борошна та мішок вівсянки. У нас ще були 2 собаки в будинку. Ось, і якось так. Це нас дуже врятувало, бо без цього було б дуже тяжко. Ото було ще 5 штук курочок у нас, які несли яйця. На вогнищі робили коржики і варили кашу. Ну, ось якось так.

Я думала, що я не голодна. Але коли сусідка запропонувала мені, напевно, тижні за 2 борщ, виявляється, я була дуже голодна (сміється), хоча мені здавалося — ні. У нас просто не було овочів, не було ось... Ну, ось була вівсянка, їли ми, ну, ось раз, максимум двічі на день.

Тому що цілий квест був у приготуванні їжі. Ми, припустимо, ставили на вогнище цю сковорідку і бігли назад. Нам здавалося, що ці ось двері, вони нас врятовують, звичайні дерев'яні двері. Ми зачиняли двері й стояли, чекали. Ага, трохи треба б млинець перевернути. Ось знову вискакуєш, знову перевертаєш цей млинець і знову заскакуєш назад. Тому що було страшно...

Води в нас спершу не було. Ми зливали з батареї воду технічну. Потім ми ходили кудись там на площу, там було дуже страшно. Біля пологового будинку. А потім виявилось, що в нас недалеко на нашій вулиці є пожежний гідрант... І відкрили люк, а там була вода. І ось люди почали брати цю...

До того ще брали у сусідки воду... Вона теж за неї забула — вода для поливу була. Ще її дідусь колись викопав яму. Черв'яки в один бік, вода — в інший, кип'ятили. Я іноді й некип'ячену пила. Чомусь мені завжди пити хотілося...

Далі у нас, ну, такі ось почалися дні, коли стріляли, обстрілювали просто цілодобово, літали літаки... Ми всі спали на двоспальному ліжку, вчотирьох, були одягнені (плаче). Так і жили. У нас було 2 градуси, 1 градус тепла. Холодно було ще... А так просто жили у ватяних штанях, у фуфайках. Ми в них жили, спали.

Пічки в нас не було. Тільки ковдри... Укутались і всі лягали на одне ліжко з дітьми. Укутались ковдрами і так ось...

З мамою було дуже складно, дуже тяжко. Мама спершу так періодично: то розуміла, то не розуміла, що з нею відбувається. Так, ні памперсів, ні ось... Коли ми вже приїхали до Запоріжжя, я потім про це розповідатиму. Просто до того, що коли мене запитали: «Може, у неї був інсульт?». Я говорю: «Можливо, я не знаю»...

Були такі ночі, коли... У нас просто був погріб свій, ну, ось звичайний погріб у хаті. Ось там ми теж періодично жили і ходили біля цього підвалу.

[У квітні] заїхали російські танки, які заїжджали просто у двори, ламаючи паркани, ламаючи хатинки,

ламаючи літні кухні. Навпроти був будинок, і ось через ось цей ось, через огорожу, через усе на світі — туди вїхав російський танк із буквою «Z», напис «За Саніча». Я ніколи не забуду: «За Саніча». І по факту дивлюся, що дуло танка дивиться мені у вікно. Ну і я вже вийшла... Я вже спокійно підходила, вони там сиділи на лавці, там ще «кадірівці» були. І я підходжу і кажу: «У мене мама лежача, твоє дуло дивиться мені у вікно. Нам піти?». «Да, нет! Не надо, сиди». Я кажу: «Це точно?» «Да, это точно».

Й коли я уходила, я чула по рації йому кажуть: «Дев'ятка, а можете сваю каробачку уже переставлять куда-то там». На нашій вулиці БТР був підбитий, потім був оцей «За Саніча», який одразу поїхав, попередньо розламавши все. До речі, будинки займали. Займали будинки з господарями. Мене врятувало тільки те, що я всім кричала, що лежача мама: «Лежача мама, я нікого не пущу. У нас немає місця». А так особливо нікого не питали...

На Лівому «Епіцентр» там ось її [гуманітарну допомогу] давали. Виходить, дівчинка сусідці принесла і сказала, що вона вже записала і дала нам якось ці номерки. Ми були 800 якісь. Ось і мені сказали: «Ти не вигадуй, все одно треба йти». І сказали, що людям, які після 80 років, ну, дають не особисто, а можуть дати за паспортом. Мамі вже було 80.

От і ми пішли: я і сусідка, ось із кравчучкою. Іти досить далеко було. Ось і ми ще йшли, намагалися не попадатися на блокпостах. І тому ми їх оминали, і тому це було дуже далеко. Ось і 800 якісь ми були. Це був великий-великий натовп, просто нереальний натовп. Там натовп, щоб отримувати номерок, щоби записатися. Там ще, виходило, нам якось пощастило, що ми того ж дня отримали. А так могло б бути, от припустимо, я приходжу, а вони сьогодні вже не записують. Або мене там записали 1000-якоюсь, а ось сьогодні там 300 якісь отримують. І тому мені треба ходити, дізнаватися... І саме, щоб не пропустити цю чергу. Люди там просто жили...

Давали раз на місяць. Ось. Там була тушонка, макарони. Ну і продукти були, звісно... Ми б таке не їли в Україні... А! Баклажка води. Так, кожному по баклажці води п'ятилітрової. І все це було у георгіївській стрічці «своих не бросаем»...

Ми всі мріяли просто хоч вийти, знайти хоч якихось друзів, знайти якихось знайомих, які б могли нам підказати, як звідси можна вибратися, як виїхати. Тому що, ну, для мене, коли казали, що людина десь за кордоном, це все одно, що на місяць полетів. Я не могла збагнути. Ми були абсолютно відрізані. Все, куди ми могли поїхати — це Новоозовськ і далі РФ. І я теж не знала, що з Росії можна виїхати до Європи. Ну, тоді, на той момент ми про це не знали.

Далі мене знайшла донька... Вони жили в Приморському районі, неподалік Бахчиванджи... Там ще була немовля, онучка. Ось. І загалом, вони мене знайшли, ми відразу вирішили, що ми повинні їхати.

Ось перше, що мені потрібне — памперс. Для того, аби сходити кудись, щось, мені потрібний памперс для мами. Ну, ось так ось, коли я не знала взагалі, де мені його шукати і таке інше. Тому що приїжджали ці ж «визволителі», у них там, начебто й аптека, начебто це... Але вони там не мали навіть корвалолу елементарного і памперсів для дорослих...

І коли я знайшла доньку, ми вирішили — так, ми маємо виїхати. І поїхати ми маємо з мамою. І їдемо, забираємо старшого [сина]. Батька з молодшим ми залишаємо вдома, а потім якось розберемося... У нас не вистачало місця у машині, ми їхали на «Сенсі». Двоє діток у доньки, я з Іваном та бабуся. Ну, навіть за всього бажання, ми б усі разом не помістилися б...

Грошей у нас не було від слова зовсім, карти заблоковані, готівка — було 3 000, які не витрачалися 2 місяці, а потім — просто полетіла. І я почала просити — у мене всі родичі з боку мами, мама ще була жива, вони всі в Росії, абсолютно всі — росіяни. Вони далеко не бідні люди (плаче).

Я дуже сильно просила грошей. Ніколи у житті нічого не просила. Ось у мене була... І з моїх родичів мені ніхто не прислав. Ну, тобто не те, що не зміг, вони навіть не спробували. Було одне питання: «Куда она едет, в Украину? Нет. Если бы она приехала к нам, мы бы помогли».

Ми їхали з Маріуполя через Мангуш і далі через Бердянськ, Мелітополь, Василівка була остання, де вони стояли. Наступне було Запоріжжя — там уже стояли наші. Ось. Ми їхали, я не знаю, просто нікому так не щастило, як нам. Ми виїхали 31 травня, 31 травня були вже у Запоріжжі.

Коли приїхали до Запоріжжя, померла мати. Прямо в машині... І я чисто, чесно кажучи, я думала, вона

просто підстудилась, а вона вже хрипіла. І ось. Була тут же швидка викликана, відразу лікарі, тут же все. І каже: «Ні, вона тебе відпустила, — каже. — Ти привезла, і відпустила» (плаче).

Мені допомогли у всьому. І я одразу з'явилася... Чому розповіла про своїх родичів із Костроми, які... А тут я з'явилася на радарх у Фейсбуці. Ну і люди, яких я знала, яких я не знала, яких знала роками, але ніколи не бачила (плаче), вони мені допомогли поховати маму. Поховали у Запоріжжі. Завдяки всім цим людям її поховали нормально...

4.6. Валерія Стасюк, 45 років, Гірське Луганської області⁶⁸:

А вже коли війна почалася, з лютого в Горську одразу все позакривалося, ну, різко. Це ж виходить лінія розмежування — Горськ, з 2014 року була. Тому все одразу швиденько закрилося.

Спочатку таксисты там возили в Бахмут, щоб знімати ж гроші, пенсію чи щось купувати. Ось наймали таксі, пам'ятаю, 500 гривень було, щоби з'їздити у Бахмут. Ось туди їздили.

Купувала ж там ліки, це... Поки ще рецепти діючі були, поки що там можна було щось купити. Але це теж було нечасто... Двічі я туди в Бахмут їздила. Півтора місяці, потім ще через декілька. Ну, часто ж не наїздишся.

Я не пам'ятаю, коли світло відключили... Ну, напевно, півтора-два місяці без світла і жили до травня місяця... Потім уже дивимося, така ситуація, що вже ж світло не роблять. То ж спершу робили світло там: то було, то нема.

Газу теж одразу не стало практично. Ось, але ж ми жили в приватному секторі, тому можна було піч топоти. Щодо газу — ладно. Світло — звичайно, було погано без світла, тим більше, що у нас лежача людина. Ну, його ж і мити треба, і все. І ввечері треба мити.

Ми з мамою самі були, нам ніхто не допомагав, ну, ані соціальні працівники, ніхто... Та ми про це не думали, ми ж були з мамою вдвох. Що нам дасть соціальний працівник? Памперс татові прийде міняти? То ж ми родичі, ми ж краще це все зробимо, ніж хтось чужий прийде його мити. Тому ми й не зверталися за жодними соціальними працівниками, самі робили все. Тим більше, я ж кажу, чи чужі люди прийдуть, що, вони його годуватимуть? Ми вдома все одно є, самі годували. Навіщо вони були потрібні, ті соціальні працівники?

У нас же приватний сектор, колодязь був. Вода тому для нас не це... А в місті ж не було води: якщо немає світла, то яка вода?

Хліб теж возили отак от днями, з Лисичанська нам возили хліб. Але тільки теж от днями, треба було чергу займати ні світ, ні зоря. Що ось так привезуть хліб, розвантажать у магазин, черга стоїть, щоб купити хліба. Ну, у нас вдома борошно було, я ось в основному пекла сама цей хліб...

Погріб. У нас був погріб. Але ми туди не ходили, бо, по-перше, у мами хворі ноги. Теж вона сходами вниз не спуститься... Тато ж лежав. Куди ми його? Ми й так вікно це намагалися закрити: я там і ковдрами завішувала, і все, щоб якщо щось розіб'ється, щоб на нього скло не це саме. І як його покинеш? Він же все одно і кричить, і все, він же боїться, ну, напевно ж, боявся, чи я не знаю. Хоч він і не в собі був, але все одно це... Тому ми просто виходили в коридор коли стріляли. А стріляли так, що в нас, я ж говорю, весь будинок ходором ходив. І ось ці всі кришталеві стаканчики, все деренчало в стінці, люстри деренчали...

У нас найголовнішим був тато. Ось ми прокидалися, треба було його погодувати, помити, поміняти памперс. Він же був лежачий, ми йому спину то розтирали, то садили на ліжко з мамою вдвох, щоб він так, ну... Мама його під руку тримала, я — з іншого боку. Що він сам сидіти не міг на ліжку, щоб він посидів ось так ось.

Потім, поки ми приготуємо знову щось поїсти, поки піч розтопиш... Коли саме вже ось ці бойові дії так конкретні почалися, магазини ж не працювали, туди щодня не походиш, у ті магазини. То так виходив там раз на тиждень або ще щось — о 5:00 ранку в черзі постоїш, що-небудь купиш таке.

⁶⁸ Інтерв'ю HS/LM-ES/8 від 14.11.2023

Нас рятувало те, що ми жили у своєму домі. У нас все одно консервація була, ми ж все закривали. Ось і тим більше, коли ось світло вже вимкнули, то все м'ясо, що було в морозилці, я переварила на тушонку. Теж, піч у нас є, розтопив пічку: вугілля було, дрова були, все ось це... Ну, їсти готували на пічці. Хліба я теж могла напекти вдома сама, духовка була. Отож такий у нас день був. В обід знову ж таки йти до тата, знову поки погодуєш, поки посидиш... Ну, і вечір так само. Просто ввечері що світла не було, вже доводилося взагалі з ним там сидіти з ліхтариком, розважати його, бо хвора людина, що він... Щоб він не так кричав, не так це.

Не було зручно уколи йому робити, бо світла не було. Мама світила ліхтариком, я йому уколи робила, коли він дуже кричав. Так що (зітхає) у нас все життя крутилося навколо нього...

Всі аптеки, все було закрито коли гуманітарку давали, іноді військові якісь свої там залишки видавали ліків. Але вони ж видавали таке: то парацетамол, то там анальгін — ну, таке, звичайне. А нам потрібне... В мене ж глаукома, мені потрібні були краплі від глаукоми. Теж їх же не купиш просто так й ніхто тобі їх не видасть. Якщо аптека зачинена, то де ти їх візьмеш? ...Ще в нас ось це люди, що вивозили, ну, місцеві мешканці за гроші що вивозили до Дніпра, ось їх ще просили, що привезіть ліків. Писали список, й вони провозили з Дніпра ці ліки, теж мені краплі привозили, азаргу мою... Потім мамі від тиску, теж вона постійно п'є від тиску таблетки, теж з Дніпра привозили. Так що із ліками був напруг завжди...

Так, спочатку, я ж кажу, можна було в Бахмут поїхати, а потім уже не поїдеш. З Дніпра привозили ці ліки, і татові памперси з Дніпра привозили... У нас на сусідніх вулицях навіть це... Одну жінку взагалі вбило, снаряд упав поряд. Одного разу впав снаряд — там просто, ну, це, пошкодилося. А вдруге саме та жінка взяла на себе обов'язок — гуманітарну допомогу видавати. Тому що видавали її у центрі у БК. І з нашого селища особливо старим важко було туди йти, ну і далеко. І теж стоїш, там обстріли, з усіх боків літають все, а ми стоїмо на цій гуманітарці...

Коли я просила, щоб нас евакуювали, наш... Він сказав, що нема чим евакуювати. Звичайних людей — звичайним автобусом евакуювали, а швидких не вистачало, щоб лежачого евакуювати...

Зв'язку теж практично не було. Ходиш селищем, шукаєш, де там цей зв'язок, щоб додзвонитися. І нам з Оріхівки люди привозили молоко. А потім вони зателефонували і сказали, що ми не приїдемо, тому що ми виїхали... І там у нас у БК ось це, хто давав гуманітарку, був хлопець якийсь: я ж говорю, забула його ім'я, до нього ходила. І наприкінці знайшла, хто нас евакуює, що нас на швидкій допомозі довели. Ну, якась благодійна організація зараз я вже не пам'ятаю. Мені чогось здається, що «Янголи...» там того — вони називалися, я точно не пам'ятаю...

Першого дня, коли нам пообіцяли, що за нами приїдуть, за нами не приїхали взагалі. Ми вже й сумки зібрали, все зібрали. Сумки сказали брати по мінімуму. Ми ж теж їхали в чуже місце, ми переважно брали татові. Також брали із собою 2 упаковки памперсів, 2 упаковки пелюшок. Ми ж не знали, куди приїдемо, і що тут буде...

Його інвалідний візок узяли. А швидка ж маленька, тому коли за нами приїхала швидка, вона теж каже, що речей щоб, ну, не брали щоб речі, бо везти нема на чому. Він же лежить, ну... Що ми з собою, коли їхали, ми в основному взяли літні речі потроху, все. Бо, ну, тато ж лежачи їхав. Ось він їхав зі своєю ковдрою, зі своєю подушкою, зі своїм простиралом. А ми з мамою без нічого, так, ми тільки літні речі взяли і все...

До Костянтинівки нас чи куди нас привезли? Ну, так, на мою думку, до Костянтинівки. І потім потягом ми дійшли вже до Білої Церкви. Тому що у Білій Церкві була наша невістка, вона виїхала раніше. І вона нам сказала, що приїжджайте сюди. От і ми сюди приїхали.

Ну, зняли квартиру, бо тут житла соціального немає. Його й досі нема, вже скільки часу... Це, напевно, єдине таке велике місто, де взагалі немає жодного соціального житла. Ось ми винайняли квартиру...

Спочатку, коли тільки приїжджаєш, тут усім допомагають. Тут багато благодійних організацій, але в основному всі допомагають один раз, тим, що щойно прибули. Ось... А потім уже не дуже. А потім уже, коли ми винаймали двокімнатну квартиру за 5 000 і плюс комуналка, ну, бо тато ж лежачий, він в одній кімнаті був, а ми з мамою в іншій...

Це ми у травні, виходить, приїхали 2022 року. А тато у нас помер у березні 2023 року, 11 березня (плаче)... Ось, а потім тато помер (зітхає), вже стало дорого нам платити 5 000, тим більше господарка сказала, що вже треба 7 000 платити за двокімнатну квартиру...

Інвалідність у мене ж по зору. Думала, може, я піду в УТОС [Українське товариство сліпих], там є гуртожитки. І на роботу влаштуюся, бо пенсія ось 2 800 — маленька ж пенсія... Прийшла, вони сказали: «Місць нема, самі сидимо без роботи. 3 дні на тиждень працюємо».

І, ну, відповідно ж і житла у них теж нема. Ось, і зараз я ось сиджу так, у розгублених, звичайно, почуттях, бо не знаю, як я потім платитиму за цю квартиру, а соціального житла немає... Ну, ось я зареєструвалася (зітхає) у Центрі зайнятості тут, тиждень уже стою. Одну роботу мені запропонували, яка на моє здоров'я мені не підходить. Я одразу казала, що мені не підходить ця робота. Ну, гадаю, [у мене] друга група інвалідності — вони мені пропонують взагалі не те, що треба.

Ну, коротше, на цій біржі вони мені кажуть, що навіть у них... Влаштовують вони інвалідів першої групи. Коли вона мені це сказала, я взагалі, ну... Інваліда першої групи вони влаштовували двірником у садочок (за зором)!

Я говорю: «Ви що, знущаетесь, — кажу, — як інвалід першої групи може працювати двірником, якщо він не бачить?». Ну це, не знаю. Вона мені сказала: «2 відмови і з біржі знімуть».

Ось уже в мене відмова є. А зараз мені запропонували теж роботу — ну, ось це ж сходити ще, дізнатися треба. Я завтра саме збиралася йти помічником вихователя в дитячий садок. Ну, я не знаю, чи зможу я там зі своїми...

Загалом, чи захочуть вони взяти на роботу інваліда. Тому що у нас на роботу зараз якщо беруть інвалідів, то виконувати він обов'язки має як здорова людина. Ніхто не дивиться на те, що ти — інвалід (плаче). Ось... Ну, і така моя історія.

4.7. Ольга Дмитріїва, 67 років, Гірське Луганської області ⁶⁹:

24 [лютого 2022 року] вранці дізналася я вже з телевізора, що бомбардують Україну, бомбардують Київ, Харків. Стало надзвичайно страшно і напружено. Не могла зрозуміти відразу — ну, як це, що це? Потім стало зрозуміло, що це реально війна.

Сусіди повиходили... У нас двоповерховий будинок, він 1950 року здавався в експлуатацію, йому — 70 років. І там у нас є підвал, раніше там була кочегарка, її закрили, винесли все, а бетонні стіни — ну, такий підвал залишився.

І ми, зібравшись із сусідами, 24-го в нас ще не було сильних бомбардувань, ми вже почали готувати підвал. Тобто ми в підвал стали носити пледи, ковдри там, якісь покривала, приносили шлакоблок, дошки. Робили такі як лежачки, потім знайшли якесь ліжко стареньке принесли, принесли стільці, принесли електропічку, принесли посуд, принесли... Я чайник принесла, потім пішла в кімнату, [принесла] чисту каструлю для питної водички, потім принесла іконку — повісили. Загалом, стали ми все-все-все зносити у підвал. Спершу нас було не дуже багато — до 10 осіб.

Через кілька днів, я не можу точно сказати, 25-26 [лютого], ось у ці дні ми вже відчули розриви, вже бомбардування було чути, вже страх, страх такий вже поселявся в душі дуже швидко. Ми ще не ночували перші 2-3 дні вдома, а потім вже звичайно після неділі — так, на мою думку, в неділю вже ми як опустилися в підвал і вже більше не виходили. Ми вже знали про те, що вже бомбардують, вже магазини, ошадкасу, аптеки...

У підвалі я була найстаршою... І ми зібралися, я в них питаю: «Чи є у кого... які у молоді запаси продуктів?».

І мені стало погано від того, що ні в кого немає запасів їжі. Тобто, молодь пішла, купила, приготувала та з'їла. Люди, які працюють на шахті, молодь, у них прийшли не відразу, трохи пізніше, прийшли суми грошей. Але картку не відріжеш і не посмажиш на сковорідці. А треба готівка, а готівки немає, ошадкасу закрито, банкомати закрито. Грошей, готівки немає.

І тут у нас міняли наші горські, спочатку вони брали 20%, коли прийшла зарплата робітникам, які на шахті працюють, зарплата, вони брали 20%, тобто з 1 000 — 200 гривень, ось...

⁶⁹ Інтерв'ю HS/LM-ES/5 від 13.07.2022, також історія Ольги була опублікована «Схід SOS»: Ольга Дмитріїва: «Я думала, що ми помremo з голоду, як я цього боялася, не можу передати!», 29.08.2022, <https://tinyurl.com/yfwyh528>

Але люди згодні були й на такий варіант, бо страх голоду керував усіма. Усі розуміли, що гроші, припустимо, ти поміняєш, але ти уже не встигнеш реально купити їжу. Потім вони знахабніли і [почали брати] 40 відсотків. І тут збунтувалися пенсіонери, які мають по 2 000 пенсії. Вони пішли до військових. І вже військові з'явилися, військові під'їхали до цих наших мініяйл і сказали їм щось... Ми не знаємо, що вони їм сказали, але один біг пішки зі швидкістю 100 км на годину, а другий сів на машину та поїхав. І більше їх ніхто не бачив. На цьому обмін грошей було закінчено у нас у Горську. Так, це правда...

Потім готували їжу — все спільне. Ділили по 5-6 ложок на кожного, бо не було нічого зайвого. Потім там у нас Михайло з села приносив нам там яйця домашні, купували у нього. Всім потроху ділили і роздавали, підтримували одне одного, якимось веселили. Одні впадали у відчай — бомбардування тривали і посилювалися.

Березень місяць, вже 8 березня вже було так... Настільки було все активно і настільки були потужні обстріли, що ми вже не виходили з підвалу. Але, все одно продовжували ще сподіватися на краще...

Ось спочатку живеш і ти не думаєш про те, що якісь екстремальні ситуації там... А коли потрапляєш ось у таку ситуацію, коли того-того немає... І як бути? І що робити? Загалом, дуже складно. Звикли до зручностей, звикли — світло є. Світло є — є зв'язок. Є зв'язок — ти поговорив, ти живеш спокійно. А так нічого немає. Світла немає, у підвалі темрява. Горять свічки, ліхтарики сідають, батарейок немає. Багаття палити не можна — дихати нічим.

Підвал глибокий, у підвалі набирається вода. Я дзвонила, вони розповідали — носили воду відрами, виливали, бо ґрунтові води почали підніматися.

Загалом, без підвалу там життя ніякого не було б абсолютно. Ніхто не витримав би. У нас там вибухнула бомба буквально за 5-7 метрів від нашого будинку. І побила сильно, перебила стовп. Стовп був у залізничних рейках: якимось із двох боків рейки та посередині стовп. Так ось ця бомба перебила ці залізничні рейки, як відрізала. Я ще не бачила такого: блискуче, якимось збите все це. За стовп мови немає, рейки — ось так от!

Я, до речі, привезла з собою уламок, я тобі покажу його. Я забула за нього, забула взагалі. Тут, в Ужгороді, я його знайшла...

Ось це я думала, що ми помремо з голоду. Як я цього боялася — не передати! Я думала, що ми не виживемо, бо запаси продуктів, у мене були запаси. Я не хочу там сказати, що в мене їх було дуже багато — ні, не в цьому справа. Ну, загалом всі без запасів їжі. Але потім нам уже допомогла гуманітарка... А одразу ми трошки ділили ложками, ділили на всіх порівну, потроху всім, це саме... Усі розуміли ситуацію, всі були з усім згодні...

Гуманітарка, звісно, підтримала дуже сильно. Гуманітарка була не просто макарони та цукор, а індиків привозили, з Європи індичатина. Ми не могли зрозуміти: як це? Виявляється, брикети заморожені. Я взяла, вони підтанули й шматочки гарні м'яска індичиною з кісточкою. Але це дуже смачно. Це дуже смачно. Якщо Європа їсть таку їжу, ми їм просто заздримо. Це не порівняти зі стегенцями, це не порівняти ні з чим, це майже як домашня курочка. Підтримали нас, проте я почала вже збиратися виїжджати...

Всього я пробула у підвалі 34 дні. Це дуже складно, дуже, нестерпно важко і страшно, в мене вже ноги не ходили, у мене вже пропала мова, ця молодь мене тягали до підвалу, з підвалу. Я плакала, трусилася все. Я кажу: «Я виїжджатиму. Я вже тут не витримую».

Я не могла зрозуміти, що мені взяти у першу потребу. Ось я не могла зосередитись, що для мене найнеобхідніше, мене трясло всю, сон пропав і, загалом, було зовсім погано.

Потім зателефонувала своїй колезі, вона теж поранена [поранення, отримане до 24 лютого 2022 року], вона мені дала вказівку. Каже: «Бери ручку, пиши, я тобі диктуватиму, а ти просто автоматично». Спасибі їй велике! Вона мені наказала взяти правильні документи, вона мені підказала: одяг, медицина, ну, загалом, все.

Я виїхала 4 квітня [2022 року] — це було у понеділок. На 9:00, навіть о пів на дев'яту, підігнали автобус і завантажили. Мені сусід допоміг, Вася, виніс сумку, все, і я завантажилася в цей евакуаційний автобус.

Автобус забивався повністю, тобто сумки на сумці, люди стояли, сиділи... Ну, загалом, все ось так, йшло завантаження повністю. Завантажили повний, ущерть набитий автобус, і люди залишилися ще біля ДК

і цього дня... Які хотіли поїхати, але вони не це... І хлопець, який керував цим автобусом, зателефонував і сказав: «Горськ, ще давайте автобуси, давайте. Це, люди ще залишилися». І потім 5 автобусів поїхало цього дня з Горського, вивезли людей, так...

На той момент, на момент 4 квітня, світло було, був у нас ще інтернет і світло було. Газа вже не було... Водичка була ще, мені здається. І, це саме... Світло було, бо ми заряджали телефон ще від розетки, а потім уже [сусідка] телефонувала, сказали, що світло вже перебили, все, тільки від генераторів можна було зарядити телефон...

Я виїжджала 4 квітня. Було холодно, був мороз, тепло одягалися, звісно, бо ніхто не знав, що на нас чекає, як, що... Ми їхали автобусом, все було спокійно. Слава богу, ми доїхали до Краматорська, він нас висадив на залізничному вокзалі. Ми встали, повиходили зі своїми речами і там уже була організована довга черга. Стояли 3-4 особи, 2-4 особи з речами, з дітками та довга-довга-довга черга. Черга на цей же евакуаційний поїзд, евакуаційний поїзд.

Ми стали в цю чергу теж, потім я думаю... Треба було мені відлучитися в цей туалет, пішла. І підійшла до хлопця-волонтера, обійшла з того боку... Пішла в цей і думаю: «Ага, хлопець-волонтер», і кажу йому... Я не могла зрозуміти — каси закриті, як, яке... Так, яким чином? Всі ці стоять, ніхто нічого не може сказати, просто стоять і все, питати марно.

Я звертаюся до волонтера, у них такі були нагруднички, написано «волонтер». Я звертаюся до нього, кажу: «Дитино, скажи мені, будь ласка, ось нас привезли з Горського...». Він: «О, добре-добре, ставайте в чергу, ми вас це...». Я говорю: «Скажи, це безкоштовно буде?». Він: «Так-так, безкоштовно все, не хвилюйтеся, жодні квитки, нічого не треба». Я говорю: «А інвалідів у вас?», а він: «А інваліди — ось черга. Ось для інвалідів, ставайте сюди, ось, займайте чергу і тут вас, ви сядете». І я за його вказівкою зайняла чергу, де інваліди, ось.

І о першій годині дня, на початку другого, підїхав поїзд з 15 вагонів. Перші вагони віддали маленьким діткам — немовлятам, малесеньким. Ну, загалом, маленьким діткам. Усіх вантажили у перший вагон.

Другий вагон віддали інвалідам. Я не бачила такої доброти, коли вантажили лежачих хворих (плаче). Молоді люди несли ці ноші, візочки вантажили тих, що не піднімалися взагалі, прикуті до ліжка. Все дружно, усі разом.

Розходилася черга і вантажили всі, плакали, але поступалися дорогою. Просто були всі шоковані такою спільною турботою, спільною увагою, якимось ніхто не покинутий... Жінка лежить на каталці на цій, сльози ллються: вона нерухома, а її вантажать, її рятують. Це просто, просто, я не знаю, це такий подвиг.

Завантажились ми у цей вагон. Ми сіли поруч одне біля одного, бо лежачі місця не це... І сіли, сидючи сиділи. Зі мною в купе їхала дівчинка з Краматорська, у неї дитинка інвалід, хлопчик, нерухомий. Він як рослина така — ручки-ніжки не працюють. Вона його там так вона його доглядала добре, годувала його (плаче)...

Усі сиділи мовчки, ніхто ні про що не говорив. І ніхто нікуди нічого... не хотів виходити. Вже ми виїхали близько третьої години дня, темніло швидко, і коли вже це... їхали в темряві... Ніхто не вмикав світло. Все мовчки, ні про який туалет, ні про яку їжу взагалі не могло бути мови. І хлопець провідник каже: «Та я вже цілий тиждень на цьому поїзді працюю». Я в нього питаю: «Скажіть, будь ласка, були обстріли таких поїздів?». Він нічого не сказав. Абсолютно нічого.

Потім, коли ми вже приїхали, було 10 годин. Початок десятої чи близько 10 ночі ми приїхали до Полтави. А він і каже: «Виходьте, вас годуватимуть пиріжками». А всі сидять. Подумали, він жартує. Все, ніхто не рушив. Він каже: «Я вам серйозно говорю. Волонтери напекли пиріжків вам. Виходьте, будете їсти пиріжки». Було третє купе у мене, я думаю: «Піду ж подивлюся, коли просять». Вийшла і я була вражена: діти пригощали нас пиріжками, водичка, якісь судочки з картоплею, з грибами, боже мій.

Я принесла, роздавала, ми їли ці пиріжки, а запивали сльозами, усі плакали. Боже, ми не кинуті, ми комусь потрібні, про нас подумали, як це так? Як? Якесь таке спільне народне горе, трагедія, яка торкнулася всіх: багатих, бідних, усіх вона торкнулася просто ґрунтовно. Господи...

Потім із цим хлопцем, він і каже: «Ми їдемо за дзвінком військових. Тобто військові нам дзвонять — ми швидко їдемо. Сказали — стоїмо». Потім минув час, він підходить, ми вже поїхали з цієї Полтави. Мені

хочеться сказати, що той, хто організовував годівлю цими піріжками — велике спасибі та низький уклін. Просто молодці, просто молодці, слів немає. Потім це підходить і каже, минув час і каже: «Ну, все, дякувати Богу, ми повинні дійхати до Львова».

Проїхавши Харківську область, там уже скільки... Каже: «До Львова ми дістанемося». Ось. Приїхали до Львова, вже ми приїхали о третій годині дня наступного дня.

Я вийшла на перон, сумка в мене, гадаю: «Куди йти, що робити?». Іде хлопчик-волонтер. Я йому кажу: «Зайчику, не зможеш мені купити квиток на Ужгород?». Він каже: «Та, зможу». Я дістала, дала йому 200 гривень, він пішов. Я стою і думаю: «Господи, я навіть не спитала, як звуть цю дитину». Потім подумала: «Добре, все. Все буде добре». Перша думка. Минає небагато часу, він повертається і каже: «Дайте ваш телефон, я введу свій, щоб я міг вам зателефонувати, бо мені потрібні будуть». Ну, там не знаю. Ну, я йому дала свій телефон, отож він завів, все ввів.

Потім він мені дзвонить і каже: «Тут каси забиті людьми, дуже багато людей. І зараз тривога — я хочу взяти квиток через інтернет». А я кажу: «Мені все одно, аби був квиток». Він купив квиток через інтернет, приніс мені, а я думаю, як мені його віддячити. Попросила, кажу: «Занеси мені, будь ласка, речі сюди, до вокзалу». Він заніс мені речі, я йому купила шоколадку і така була щаслива. Думаю: «Господи, ну, яка ж дитина золота».

Ну і чекала ж на свій поїзд, поїзд на 21:30 був призначений «Львів–Ужгород». 9 годин, а поїзду немає, люди вже підходять, його немає та немає, цього поїзда. Потім підходить жінка до мене і питає: «Ви їдете на Ужгород?». Я кажу: «Так. А ви звідки?». Вона каже: «З Попасної». Я говорю: «Любонько моя, як же ви вискочили звідти?! Там же...». Вона каже: «Ой, у нас пекло, у нас просто пекло. Міста немає, вже розбивають цілком усе. Не могли виїхати, ніхто не погоджувався вивезти під обстрілами. А це знайшли машину, заплатили 8 000 гривень для того, щоб привіз нас до Краматорська та виїхати потягом. Ми теж їхали цим поїздом, а тепер їдемо до Ужгорода». Розговорилися з нею, а вона теж працівник дитячого садка, теж працювала в садку колись, познайомилися, її звуть, здається, Лариса. І вона каже: «Ми з чоловіком молилися безперестанку в Попасній. З години я сплю — він молиться. Потім він спить, я молюся». І каже: «Так ми тільки врятувалися. А вже в останній день я встала зі стільця, ми поїли... У дворі розірвалася бомба, падає скло, рама, все. І я тільки підвелася з цього стільця! І так би мене вже не було!». І потім вона: «Ой, ой, ой, чоловікові погано-погано-погано». І пішла. Ну, загалом, завантажили, все, приїхала до Ужгорода, 6 годин їхали.

На початку 00:00 поїхав поїзд і я вже заснула, а вранці прокинулася вже о 5 годині та приїхали до Ужгорода...

Я дуже вдячна волонтерам з БФ «Схід SOS», які допомогли мені знайти нову квартиру, які допомогли мені у всьому — це така підтримка, це така опора. Це не передати словами, наскільки це важливо у такій ситуації. Ти в чужому місті, ти один, не знаєш з чого почати, ти не знаєш куди піти. Тисяча запитань і на жодне немає відповіді.

Завдяки цим золотим молодим людям, завдяки такій опорі, завдяки такій увазі та турботі... Я не знаю, чи просто витримала би це випробування. І вдячна їм буду все своє свідоме життя. Це інакше й не скажеш — молодці, просто молодці... У нас дуже хороша молодь в Україні, золота. Вона комунікабельна, вона розумна, вона добра, вона уважна, вона найкраща. Найкраща — 100 разів скажу. І говоритиму тільки хороше.

4.8. Олекса Терник, 76 років, Велика Новосілка Донецька область⁷⁰:

Весною [йдеться про весну 2022 року], оце дочка посіяла помідори над дорожкою, а весною побачила первий снаряд і ото виїхала, а я зостався сам...

А я жил коло воєнкомата у дочки вже. Поїхал, вот, як ударило ракетой, половину хати і летню кухню, все захватило. Всьо захватило, і ото завалило.

І ото прожили зиму [йдеться про зиму 2021-2022], а весною ми в хаті дєлаємо, а солдати вже в воєнкоматі... Каже: «Окна закривайте, щоб світу не було. Топить — не топить». От, ото ми... Закрили... Закрили окна, от. Одну ноч — байдуже, на другу ноч діжуре вона [донька респондента], а я сплю, встаю — діжурю.

⁷⁰ Інтерв'ю HS/LM-ES/34 від 21.10.2023

А тоді, як вона проснулася, і я проснувся, каже: «Папа, глянь у окно». А от так снаряд улетів. Через... Далекувато, ну, через окно видно було. І знаєш куди полетів? Аж у Ремовку, де піонерський лагерь, і там і застряг...

Дочка на другий день собирається, її подруга тоже, вот. Дочка хотіла мене взяти, не получилось, я зостався в Новосьоловкє...

А оттуда вниз я... Я не ходив, не зустрічав, нічого. Унизу були люди, в двохетажкє там було человек, ну, 20, больше не було... А тоді в школі... В школі єсть бомбоубежище, там zostались, не знаю скіко, человек. Не знаю, я туда не ходив, і там я не бував.

В Новосьоловкє зостався в домє в своєму. Пиляв дрова, готовив... Я [раніше] нікуди не їздив. Ото пару раз: один раз на море поїхав, пошта возила, а один раз поїхали на цирк у Донецк... І більше я нікуди не їздив... От, такі дела... Ну, скотину ж не бросиш, а отпуск дається, хочеться і дома що-то сделать. Правильно? Я... іще батько і мати були живі, їздили туда в отпуск, їздив із жінкою.

Жінка померла в Новосьоловкє, я до последнего смотрел, взяли... Взяли в больницу, а в больнице її не досмотрели, раз упала та не було кому смотреть. І так і поховали. Хотів у цьому годі [у 2023 році] пам'ятник поставити летом... Весною, так і не поставив, туда не пускали... Стріляли по кладовищу. Вони зараз закидують і що хочеш: і от так пакетики кидають, можуть сигарети бросить, устройство пристроить. Вон скіке людей погубило у Новосьоловкє... Снаряд летить і пакети такі розовим цветом всяким. Кидають, і пакет падає, тіке не взривається, як человек возьме, сразу в руках... Поняв? Бачив розові, красні і всякі. Видно було, що це за пакет. Один человек пішов накосити корове, вот і як зацепив, поранився, пакет був в огороді, прямо в ногу, но він у больницу не пішов, не поїхав, дома залечив. Но опасно ті пакети... Стіко попередження: «Ніякі пакети, нічого не трогать!»...

І ото я оту зиму [2022-2023 року], хорошо було, просто кльово, кушать варив сам. А тоді як почало на глаза бить, вот. Це хоть би хотів би на оцю зиму остаться [2023-2024 року], хто буде топить? Ніхто не хоче, за деньгі, за деньгі платить... Що нравиться цілий день топить, жрать готовить? А хто? Скаже: «Якби у вас був би пай, я б... согласился, а як пая немає, — каже, — я не буду». Ну, як не буде й не буде. Кажу: «Ото, доця, ти, давай, шукай... Шукай уют, шо хоч попасти куда-небудь, щоб я в холодній хаті не сидів, всьо равно я ж топить не зможу. Це ж нада топить, а я — сліпой человек, можна й пожара наделать».

Правильно? Оце те із весни [йдеться про весну 2023 року] почали стрілять і ото... Оце попали в дом й у орех... Ну, от, і як снаряд ударив в угол хати, і окна повилітали, і кругом.

А еслі б я там лежав... там сидел, мене б доска вбила б. З розгону як ударило снаряд, і прямо на диван доска впала. Я вискакую... А у нас работала ще пожарна.

А мой же сусєд прилетів: «Льошо, ти живой?». Кажу: «Живой». Хлопці [військові] кажуть, оце ці, що собирали, каже: «Дед, може виїдеш?». Кажу: «Куда я виїду? У мене нікого нєту». І так я і не виїхав, а так би поїхав би, хто й куди завезли б. Ну, от і всьо. Ну, от, я успокоївся. Ну, він сів, поїхав, а я продолжал веткі стягать із дороги, а то на дороге орех був. Постягав, почав резать...

З очима періодично... Ну, і коло скота я работав, і аміак тоже помогає, сварка — всьо-всьо до купки. А з очима отото во, як в Новосьоловкє стріляли, і воно тоже вліяє, у Комарє тоже оно стріляли, вліяє, прямо коло хати — річка, хлопці [українські військові] недалеко. Як дасть, як дасть! Воно ж... Воно ж тоже на... На глаза, перепуг. Оце бачиш мої руки? Оце де руки і всьо, [далі не бачу]...

Тоді на другий день упав снаряд. Плюнув я і собрався, виїхав з Новосьоловки. А знаєш, як стріляють? Зразу... А я ж забувся. Зразу били по землі, осколки летіли по всьому подвір'ї... Я ховаюся за сарай. Подвал открытый, не можу зайти — один за одним... Куда піду, нада падать.

В городі був, садив картошку, там упав прямо коло маленькій снаряд, оце осколок пролетів коло носа. Кажу: «Всьо, хана!». Вот, і ото... Ото собрався, а дочка подзвонила у Комарь сестрі: «Заберете його?». Вот. А я не хотів, не хотів совсем оттудова єхать. Вона як розкричалася... А їздив у магазин... У магазин їздив по хліб, по... По хліб в основном, курить брав, сємочки брав... А та продавщиця мене знала телефон, вона як розкричалася: «Тобі дочка дзвонить 3 рази... 4, Щоб ти собирався, їхав». Ну, я ото, як побачив, шо 2 осколка. «Ну, — кажу, — це четвертий в мене попаде». Давай бігом собираться. Добре, що я виїхав, там коло, по сусєдству горів дом...

Ну, то 4 ящика [картоплі] викопав, а тоді у подвал спустив, вот. І ото дочка подзвонила, я сів і поїхав... В магазині там продавець... На своїй машині, я сумку набрав, що мог узав, а що не змог — не брав. І ото до магазину, і от магазину поїхав... Аж у Старий Комарь, і адрес сказали їм. Він приїхав, викинув і поїхав, а деньгі не взяв...

Да, слухай, я на деньгі не жадний, челоуеческу совесть надо імєть. Понял? Ну, як? Не взяв... Не взяв, а другий би взяв би, а цей — не... Цей помогав людам перевозку некоторм. Як я... Приїхав сюда, как... Сказали, він помогає людам, які не можуть перебираться, перевозив. Не захотєл... Деньгі — то бумага, челоуеческая дороже совесть.

[Зі] Старого Комаря, визвали машину отсюдова [з Дніпра] хлопці... Де-то в часіков у чотири приїхали... Положили на носілки, вот, я попрощався зі своїми - з бабою, із Лєною, і Таня там була, дітей я не бачив, а Оля і дітє були, попрощався. І хлопці... З хлопцями виїхали, поїхали... Де-то у центрі зупинилися, оформляли документи, що... Ну, на мене. Вони ж не будуть на путі, надо ж їхать і оформлять. Оформили, а тоді поїхали. Ох і дорога, сама трясина, пока доїхали — я думав, що і рьобра поодлітають (посміхається). Снарядями потюкано, побито...

А Дніпро, да... Ага, в Дніпрі... Донька, вот, за границею. Вона оце недавно звонила, я кажу: «Ти мені хоч... — спрашую, — де той, ну, пенсіонний?». Вот, кажу: «Він у тебе чи немає? Чи там сгорів?». Каже: «У мене, папа». Кажу: «Ти пришли, а то я пенсію не получу тут». Вона: «Не знаю».

4.9. Марина Сушко, 71 рік, Званівка Донецька область⁷¹:

Я вже казала, що війна — це страшно, дуже страшно... Земля залишилася без хазяїна. І таке, як, допустили б? Отака війна. 2 роки не орано, 2 роки не сіяно — це, вважай уже, безладдя. А скільки, щоб навести лад? Це ж безлад на 50 років точно...

У нас дуже красиво, асфальт був у нас у селі, газифіковане, освітлене, клуб... А тепер там страшно — страшно повернутися...

Переїзне, зробили з нього полігон. Хто туди, кого, хто стріляє у кого? Хто відстрілюється? А населення... Полігон, справжній військовий полігон. Це страшно. І бомбардування, і автоматна черга, і вибухи, і вирви. Асфальт побитий, вирви такі, що...

Ну як описати? Якщо хата ходором ходить — це одне. Друге — шибки сиплються, це теж страшно. Штукатурка сипеться, хоч і так, як, подалі, ніж де ти сидиш, у кухні, у ванні — це теж пилюка, грязюка. Вийди раніше, поки все це — отримаєш по голові штукатуркою. Вже терпиш, чекаєш, поки це все скінчиться. У тебе закінчилася, десь по сусідству почалося. У нас по сусідству на городах вирви страшні. У сина — 4 вирви на городі, біля хати 2 вирви...

Ну, загалом, із села зробили полігон, в селі ще були діти, старі люди, ну, люди жили.... Думали, що це тимчасово. Але це вже тривало 1,5 роки. Чоловік поїхав — серце схопило, діти поїхали, я жила сама в хаті, взимку топила грубку. А навесні захотілося на городі щось таке... Загалом, трохи посадила, дині посадила, цей так, для себе. А, так — пригощала хлопців.

Ну, таке, щоб страшне, такого не було, ну, щоб от вояків, ну, я їх вояки називаю, от вояк. Таке як, вітали-ся, таке як, були в нормальних відносинах, в людських. І такі, що я ж уже в візрі, є й такі були як мої діти, внуки, в мене внуки по 20 лет, по 25-20 років. І такі ж були хлопці, ці вояки. Питали: «Ви кушали, у Вас є, що кушать?».

Щомісяця була «гуманітарка»... Все було: консерви, тушонка, рибна, потім згущене молоко, крупи, рис, гречка, ячка, «пшеничка», макарони, ріжки, спагетті, борошно, рис. Я казала? Був рис. Були супи, такі, що на цей... Чай, кава, сірники, ці...

Були у нас, як їх? Із Великобританії такі... Були як їх? Але, привозили, це було того року, у жовтні, десь у жовтні миші вже були [у 2022 році]. Там розплодилися миші, по хаті полізли щури, це ж уже зиму залишатися? Хто, яка тварина може чи звір може вилізти з теплої хати на мороз? У хаті тепло — топила, дрова рубала, воду носила. Але всі чекали, що це тимчасово...

⁷¹ Інтерв'ю HS/LM-ES/35 від 16.11.2023

Цього року [2023] несподівано привезли отруту, тільки поклала — миші зникли, отрута. Ще так, більш-менш перезимувала.

А цього року [2023-2024 року] вже страшно залишатися, свічки... Що ще привозили? Біблію була, Біблію дали. Запитували: «Як Ви?». «Погано, тяжко. Дуже важко».

Усіх, хто «гуманітарку» [привозили], питала: «Коли ж війна скінчиться? Коли війна закінчиться?». Поїсти є. Точно. А де ми будемо грітись? Без дров, без вугілля, без світла... Сусідка в мене непогана, не сусідка — десь там на краю... Не назвалася, а прийшла і ця, почала мені трохи допомагати. Але це ще чоловік був удома. Приходила, йому тиск міряла, у нього тиск, у нього — аж ця груша, що груша лопнула. Але вона, загалом, порадила їхати до Краматорська. І він поїхав до Краматорська.

Ми залишилися з нею. Така, що помагала дрова рубати. Спілкувалися, у неї 20 кіз, 5 кіз дійних, молочко мені приносила, кислячок, сир, бринзу. Що ми ще? Так, потоваришували. Ну, за день бачилися. Страх — не страх, а війна, вона теж зближує так людей, якщо є порядні. Так що правда, балакаємо-спілкуємось.

Допомагала вікна забивати, допомагала це, я ж казала, дрова рубати. Піч, це перевірила вона, бо я чи є сажа, перевірила. Але вона молодша, вона віку мого старшого сина, їй 53 роки. Приїжджала — допомагала, приходила...

А я цей, заїхали за мною волонтери, їхали з Краматорську... Краматорськ. Заїхали: «Бабусю, збирайтеся, ми за Вами». «А куди?». «У Краматорськ»...

Приїхали до Краматорська цей, до, як? Збирали єгові [представники релігійної організації «Свідки Єгови»], там є такий, ну, не храм, а збори були. Запропонували свою допомогу. Переночувала, а вдень відправили, як це називається? Покровськ, зареєстрували там, а згодом у Покровськ. Покровськ — вже зареєстрували сюди, у Дніпро, я тут уже майже місяць...

Паспорт у мене потрапив під цей, під бомбोजку, пенсійне сказали, треба було ще подовжити. А в мене є довідка. У довідці у мене написано: «Після комісії на довічне». 2006 року ще. Ну, загалом тут їздили до пенсійного, почали звірки-перевірки. Сказали, що начебто все правильно. Але не дають «переселенські» через те, що неправильно документи...

[Відновили] паспорт, ну, у волонтерів, у Віри. «Пенсійний» отримувати того тижня. [Пенсію] наступного тижня отримувати, вже віддали на оформлення. Черга, скрізь є черга, є чекати, є... Але є цей транспорт, соцзабезпечення... Викликає транспорт. Хто сплачує, я не знаю... Віра прийшла: «Я оплатила машину — ми їдемо». Ну, поїдемо. Їздили ми паспорт оформляти, так, першого у нас був паспорт. Я вже 2 тижні отут пробула. Їздили ми оформляти паспорт. Потім їздили в цей, банкомат, картку відкривати. Потім поїхали до пенсійного, зробили цей і оформили ідентифікаційний номер, оформили пенсійне. Начебто, не знаю, я не питала, але начебто кажуть: «Вже все»...

Не можу я нічого спланувати, але, казали, що після, це ж як він? Реабілітаційний центр вважається, але я навіть не пам'ятаю. Десь я, а ще коли нас з поїзда зустрічали, сказали...

Волонтери: «Зараз їдете, через місяць вас відправляють до Київської області, це під Київ, там десь будинок для людей похилого віку». А де діти — я не знаю. Й Таня казала, що можна в сім'ї пройти. Вже всі документи оформлені, а де вони, я не знаю, діти. Десь тут чи вдома, але у нас там бомбोजка страшна...

У мене старшого сина є номер телефону, він мені залишив. Мені його телефон цей, не бере номер. Він мені дав новий номер, новий номер, треба ось цей, ось таку треба «мобілку», зрозуміли? Мені принесли такий. Віра виходила на зв'язок із чоловіком, а я його не набираю...

Так, жінка була тут у нас, ми одразу з нею, коли вона тільки приїхала, одразу набрала номер телефону сина, сусідки Свети — нікого нема... Як? Виклик є, а слухавку ніхто не бере. Чоловіка тільки набрала, одразу виклик пішов, одразу зняв слухавку. З чим це пов'язано? Зв'язку немає? Зв'язку немає... Чоловік — тут, у Покровській, у лікарні. А які дані, він мені не сказав. Він мені навіть не сказав, що він у Покровському, це була волонтер — Віра. А їй треба було якісь дані, чи отримував він мої переселенські. Я говорю: «Ми вже рік не бачимось»... Я дзвонила: «Де ти?». «На ліжку».

Вона зателефонувала: «В'ячеславе Івановичу, загалом, таке, що, сімейне, Ви повинні сказати». Ну, я не знаю, якою була розмова, але вона сказала: «Він у Покровському лежить». Це Донецька область...

Сім'я. Прожили ми 50 років, діти вже дорослі — 50, 42. Онуки вже дорослі. Крім того, що ми — баба і дід, ми ж ще прабаба, прадід, правнуки. Це ж не рік прожито. Діти спілкувалися, ми ж по сусідству. Онуки спілкувалися, допомагали... Як у родині? Як же? Інакше не проживеш, але таке, товаришували і непогано. Ми, син із невісткою, ми непогано, дружили. Знали, кому коли день народження: онукам, дідові, бабі, синам, ну, невісткам. Коли приїжджали, коли збиралися, а коли мобількою: «З Днем народження!» Так що, таке...

Війна страшна, страшна, я не бачила онуків уже 2,5 роки. Я не знаю, де молодший син, у мене молодшому — 42 роки, старшому — 50 років... Тому що я дзвоню, хоч ми з ним трошки... В Естонії, але я ж, знаєте, стара людина, я знаю, де Естонія, це — Прибалтика. Чи село, що може десь село так називається, десь тут? Але він мені — даної адреси немає. У нього 4 дітей, уже 2 онуків, у молодшого — 2 дітей уже, скільки? 8 онуків...

4.10. Марія Баглай, 84 роки, Берислав Херсонська область⁷²:

Папка мій на Каховську ГЕС, це що на Новій Каховке, що розбомбили, він переїхав, забрав сім'ю, нас. Нас було 5, я сама старша... Я пішла в управління механізації. Пішла в вечірню школу... 7 класів кончила, пішла в вечірню. В Новій Каховці, там, кончила, забрали мене в бухгалтерію, счетоводом була... Ну, в общем, бухгалтером робила. В лікарні проробила я 9 год, старшим бухгалтером уже була, от. І в торгівлі робила, тож 9 год робила в торгівлі. Так, в общем, пенсія прийшла (посміхається)...

Ну, а когда війна почалася уже, то я дожила до того, що от, сейчас з клунками сию. Даже шльопанців немає, щоб по коврам ходить. Всі коври у мене... Поотпадали потолки... Оце я вам скажу, ви самі формулюйте там, що, от, ви зможете зробити. Сиділа до останнього... До останнього, пока уже не було де і спати. От, так було...

Та я уже нічого не можу пригадати [описує період окупації Берислава російськими військами]. Що там мені пригадати? Я сиділа в хаті, не вилазила і тільки на пенсії... Пенсію мені приносили... Пенсію приносила пошта... В рублях приносили... В рублях. 10 000 приносили.

Я ж як прийду, тоді почую... Я прийду ото, то було, що і я приходила... Ну, короче говоря, на почті. Другий раз приносила, потом перестали вони приносить... Цей місяць принесли, а на другий місяць уже кажуть: «Не будем носить, приходьте самі»...

Ходила я, получала. Так люди сиділи, там кучка приходила. «Хто крайній?». Стоїш, і це ж розговори такі... Бо я ж ніде нічо не знаю, ніде не ходила сама, новостей ніяких не знаю. А там уже бабське радіо... Пока я оце саме, я послушаю... Так каже: «Сміються з наших пенсій. Як ви, — каже, — живете? Как вы живете на эти деньги?». Ну, маленькі пенсії, чесно, маленькі. Ну, що ти зробиш? Отак і живем, як есть. Ну, мені помогали. Я ж говорю, що я не нуждалась, мені помогали діти, да, помогали...

Магазини? По-разному було. Було таке, що і не було. Було — не було, а було — дорогі продукти. Я тож раз, там, схожу, щось там, це саме... Гуманітарку давали... Їм давали гуманітарку, ви знаєте, якось часто давали гуманітарку. Ну, я не ходила, жодного разу не ходила.

Мені дзвонили, ну, з Берислава: «Чо ти, — каже, — не підеш там...». Я кажу: «Бо то там очередь страшна. Баби билися, чесно, билися за гуманітарку. А я, — кажу, — не можу. Я не можу ото так». Одна після операції розказувала... Одна після операції прийшла, їй не можна було стояти... Вот, і просила, щоб її пропустили [без черги]. Каже: «Бо я після операції». Її ніхто не пустив. У нас, напевно, люди такі трошки есть неправильні, не розуміють. Люди різні есть, вот. Це мені розказували. Каже: «Так вона роззтібнула, показувала, де вона, що вона операцію...». До такого состояния, не розуміють, жінку довели, вот, що вона оце саме... Показала, що після операції, що вона не бреше, а правду каже. Буває таке...

В такі випадки повірю, що люди есть різні... Різні есть, нікуди не дінешся, от. Давали, і продуктів давали гуманітарку, і ото моюще всяке, там хімія називалася, тож возили. То я кажу, що я не ходила. Вот, не ходила і все. Що в мене було, то я і... В мене свої були запаси ще там з міста. Там місто ще невеличкий був, отакий. Я не ходила. «Ну, дурна! Що ти там, не можеш...». «Ну, — кажу, — стойте там».

Вони казали, що і з 3:00 ночі туди ходили, займали очередь. То я кажу: «А я не хочу. Я лучше... я що є, те й з'їм». А вони такі — до упаду там стояли. Були такі люди. Ну, я не така. Нема, значить, все. Ну, ще що? Ну, що?

⁷² Інтерв'ю HS/LM-ES/13 від 06.12.2023

Ну, оці наші, да, я на пошті получала. От, сейчас оце, як прийшли українці, на пошті, ходила все время на пошту і получала... Я перший раз у сараї сиділа, 3 ночі я сиділа... Більше не змогла, потому що там миші (посміхається). А в сусіда, там, де пір'я — щури. Кажуть: «Там щури ж є». Кажу: «Боже, я не знаю. Ну, що ж мені робить? З'їдять мене щури, вони ж їсти хочуть».

А пір'я вже перестали ж приймати. І заглушило мене, мене оглушило, я 2 дні не могла чути. Я і сейчас, це саме, з вами балакаю, а в мене... Мене оглушило... Багато раз мене оглушило, даже останній раз, от, я їй казала, я ж вийшла і той... А мене заглушило, я щось... «Ви, — каже, — ціла... ціла?». Кажу: Ціла, ну, тіки щось вуха щось це...». Кажуть: «Може в больницу?». Кажу: «Нє, не надо. Мене вже глушило, не надо в больницу». Кажу: «А може таки одвезти в больницу?» Кажу: «Да, надо тікати отсюда, а вони ще в больницу».

В мене і сейчас — то отложу, то заложу. От, сейчас я з вами поговорила, я немножко давление в мене поднялося, я чувствую, і оце ухо особенно показувати нельзя. В мене перший раз... Той вистріл ніколи в житті не забуду! Такий вистріл був з заводу оглушливий, з тріском летіло таке щось як скло... З таким страшним тріском летіло, так бухнуло і оглушило. Я 2 дні... я думала, глуха остануся, вообще...

А потом перейшла в хату, мені страшно стало. А що делать? Там дрова були, я послала туда матрас, принесла подушку і все... Знаєте, як воно це страшно, як уже миші та щури по тобі лазять!

І зайшла тоді в хату... Ну, в хаті боялася, конечно. Я сильно боялася, як ось нічний, уночі починають, там десь з 00:00, з часу, ото починається така пострілуха, там уже не дивишся откуда, шо, а тільки чуєш, що тільки громихає, тоді уши закладає, я вже і так, і саяк в хаті була, і до последнего...

Ой (зітхає)... Последній раз, як я уїзжала, не було ні води, ні світла, ні связи. Нічого не було. Скоко? Мені кажеться довго. Знаєте, як неделю, допустім, не побуло, то це ж дуже вже довго... Запас то води я, конечно, завжди натачувала, но запас — не завжди свіжа, а вода ж то... Не було, последнее время не було. Там казали, стовп перебили... світло, а там водопровод, там, перебитий.

В мене такі ємності оті на 5-6 літрів, що воду я брала таку питну. В мене їх було до 20, я ото... І бочка стояла железна. Ну, бочка — то так, для мойки... То мені для одной хватало. Я запасы, це саме... І там іще бак у мене такий був чорний, хороший, темний, там стояв на дворі, постирати... Запас — для мене для одной хватало, як отак, як оце... Периодично було: нема, а потім є, я — раз, наточила свіжої... Там полила, там по той... Все.

А останнім часом вже тугувато було... Особливо оце як ГЕС став розбитий, то в нас погане було діло. Мишей завелось дюжина, разной гадості — і гадюки... Це будуть і гадюки, і всі...

Понімаєте, як це — вода? Це страшне діло. Насекомих стоко завелось таких... І кліщі, і чо тільки хош... Я бачила. Чего только хочеш, різної гадості. Ну, от, мишей багато, щас мишей — страшне скільки...

Во время войны ну гуманитарку ж получали... Получали, ну, потрошку. Трошки гуманитарки, трошки своего: там цибулька, там картошечка, там десь щось, там бурячок посажений, вот. Ну, коли хватало, коли більше, коли меньше...

І на кострі готували, було таке. Там кастрюля у мене так, це саме... Немає, значить там підкидуєш дровця, там якісь там, іще там чим-то і приготуєш. От, так. А що ж? Їсти хочеш, то зробиш.

А тоді вже прийшла я... не могла і в плиті нічого зробити, потому що пробитий димар. Отак, от. І на чом тоді? На чом? Добре, шо мені газ не привезли, а то я не знаю, зірвалася б, на pewno. Понімаєте, як газ? Це опасно...

Вони, да, дрони літали... Це ж з лівого берега... Та страшно було, ви що? Боялась, конечно. Це ж страшно. Ну, як дрон літає, я тікала. Як побачу, що дрон, я сразу захожу і не дивлюся на його, мені страшно дуже.

Я боюся дронів саме найбільше. Дрон падав... Да, падав дрон. Стояла ванна така здорова із водою там наточена, ну, на стірку, на то... І прямо дрон кинув туда щось, воно розбило ванну цю, там іще ємності були і шланг там побито в 5 містах. Ото розлетілося. Це страшно...

Я була надворі, я просто чисто случайно зайшла в літню кухню, я не помню, що я... Єслі б я там була, я б там би була б, то було б і мені, попало. Отак чисто случайно получилось, що я там не очутилася...

Приїхала міліція... Поліція, сказали: «Бачите, вже всьо, криша побита, дом розгромлений, усе розгром-

лене». Даже туди, в дом неможливо зайти... Все розбито, все розбито. Ми строїлися, все построїли, все у нас було. Все бросила...

Ну, чоловік, конечно, у мене умер, теж в нього рак, скоропостіжно він умер. Я була сама в останнє время. Вот і вся історія моя. Он, з оклунками сіжу. І спасібо за ту гуманітарку, що, там, це саме, бо не можу шльопанці даже... І ходжу...

Це, ви знаєте, сама главна оця моя історія, оце що я тут сижу — бабу у розбитого корита... А так осью остаться, отако, і на старості лет — оце отако. Це дуже погано, дуже. Оце само страшно мені було кинуть хату, кинуть все отак і піти хтозна куди. Ну, хорошо, ну, тут приймають, дівочки хороші, конечно, я не скажу... Мені багато і не надо, воно і хвате мені, придане єсть, (посміхається) з палками мене сфотографували сьогодні.

Кажу: «На наступній раз може вже на каталке сфотографують». Там уже в Бериславі, там щітані люди остались, щітані хати вообщі остались, то там на краю десь... Десь там заховалася хатинка, то там десь. Все розбито там, там страшно пройти. Ой (зітхає)... Я сама удивляюся, як я вообщі вижила і пережила таке. Я сама удивляюся. Потому що я... Я сильна... Я сильна, я оптимістка, думаю на лучше. А сейчас я вже не знаю, хто я. Ну, не песимістка. Одним днем не живеш, а що-то таке, конечно...

4.11. Галина Коваль, 68 років, Дружківка Донецька область⁷³:

30 жовтня 2019 року... Мішки тягала, у комірчину поставила, у коридорі були. Я сама, хто допомагатиме, треба поки хороша погода, поки тепло ще. І старалася я, затикувала, потягала — а що воно таке, невідомо...

Ну, в лютому місяці, оскільки я ж не ходила, сусідка пішла мене записувати до сімейного лікаря... Записала мене, зробила виклик додому, щоб вона приїхала, це було десь у 20 числах лютого приблизно... Вже 2020 року. Тиждень минув — лікар не приїхав. Сусідка пішла знову — знову зробила виклик. Зробила знову виклик і знову, тиждень минув, лікар не приїхав. І я сказала, що більше я звертатися до лікарів не буду.

Я сусідці, соцпрацівниці сказала: «Ось тут помиратиму, але в лікарню не піду». Ну, як можна такому лікарю довіритися, якщо двічі зробили виклик, людина неходяча і не приїхати, не познайомитися?!

Коли 1 листопада злегла, я місяць взагалі не піднімалася. Навіть не перший, мабуть, 1,5 місяці, навіть, скажу, до 11 грудня. 11 грудня приїхав кум і почав мені допомагати. Ходунки дістав, це саме, ну, і я почала підніматися, він мені допоміг, я встала, ну, так, по кімнаті трохи походила.

Почала, ось, з 11 грудня я почала трошки пересуватися... За всіх не можу сказати, воно ж якось так несподівано, ну, а що. Я вже нікуди не ходила, нічого не це. Ходити — до мене мало хто ходив. Ось те єдине, що кум та сусідка, а так — більше ніхто не ходив...

Хатка така, вона стара. Ну, ці бомбोजки, це все вже набридло. Бабахне — все сиплеться навколо... Тремтиш і не знаєш, що воно може бути, бо хата така, що вона стара. Я залишалася, а пішла на пенсію, ну, що в мене, пенсії було півтори тисячі і отримай цю пенсію, півтори тисячі, і дивись, чи робити ремонт у цій хатці, яка тобі не належить, і для кого? Ось зараз, ось саме тепер, як уже й сина не стало, це саме, що робити: чи їсти, самій жити продовжувати, чи сидіти голодувати та робити ремонт для когось, і я плюнула — не стала...

А ось перед тим як сюди приїхати, 3 серпня [2023] я впала. Впала в хаті і так я годину, мабуть... Більше я не могла підвестися. Поки дочекалася, доки додзвонилася, до кого добилася, щоб мене підняли. І я сильно забила ось цей бік.

Я думала — ребра але... Не можу піднятися, ну, не було сили. Я ж говорю, я годину валялася на підлозі, поки мене підняли. Соцпрацівниця якраз прийшла цього дня, це був день, коли вона до мене ходила.

Прийшла, каже: «Давайте викличемо швидку?».

Я кажу: «І про, ніяких швидких».

⁷³ Інтерв'ю HS/LM-ES/36 від 19.09.2023

«То ж треба дізнатися, що... Може рентген зробити».

Я говорю: «Я сказала, я в лікарню не піду»...

Мене [кум] перетягнув першого ж дня, як я впала. Він мене зтяг, гарненько зав'язав і так я день проходила зав'язана, ну, ніби стало легше. Піла ці порошки знеболювальні, ну, нічого, начебто попустило. Ну, а так — я почала ходити боятися. Або боятися, або те, що... Ну, якось стало не так ходити. І таке відчуття було, ось як іду з милицями, пересуваюсь, мені здається, що в мене ось тут щось перевертається. Перший тиждень, ось днів 10, напевно, після того, як я впала.

І якраз десь за тиждень ми зателефонували. Ото нам дали номер телефону, зателефонували до евакуаційної цієї служби. І це саме, подзвонили ми, вирішили, домовилися, що так і так...

У понеділок я приїхала, у вівторок прийшов лікар, ну, поміряли тиск — високий тиск. Почали тут, пігулки дали від тиску, ось це тільки, а так, я не стала нічого говорити. Ні за бік, нічого...

Ну, я звичайно тут почувуюся краще, ніж удома. Перші дні — звичайно ж ось це все, розпитування, як, що, то за сім'ю ж. Розповідаю, що діти, сім'я... Що чоловік помер, донька померла, я ще говорю, що в принципі, у мене, виходить, за рік у мене виходить, протягом року, у мене 4 смерті. 25 січня 1995 року тато помер. Ну, він там — у Росії. Ну, все одно, це ж рідна душа, ну, як не переживати. 1 квітня 1995 року — донька. 2 листопада 1995 — чоловік. І 23 лютого, але вже 1996 року, ну, я маю на увазі протягом року з 25 січня, вважаю до 23 лютого — мама. Ось це я вважаю — за один рік ось це у мене таке було!

І ось тут, ну, син помер 2013 року, ось 10 років тому. 10 років було у лютому місяці. Було 10 років, і я залишилася сама. І ось це, що сталося, що 4 роки вже сиджу. І ось тут перші дні, приїхала, ось ці всі розпитування, тільки починаю розповідати і все, починається... Серце, можна сказати зупиняється, серце одразу тисне та сльози, починає всю трусити. Все починає це саме, поки відійдеш, тільки починаю відходити — знову прийшли, знову починаються розпитування. І оце так 3 дні, напевно, у мене було.

Ну чого, зараз поки що... Он свідок — Світлана Володимирівна. Як ми? Як ми? Так, мене вже змусили навіть на телевизор сходити. Я навіть туди ходила на телевизор.

4.12. Наталія Поліщук, 75 років, Авдіївка Донецька область⁷⁴:

Трикімнатна квартира, на першому поверсі ми жили. Дочка жила тож в цьому домі, де ми, тіки через под'їзд на четвертому поверсі. Все, євроремонт зробила, всю завезла мебель, кухню повністю, все там... ну, все повністю, все зробила. І все — нема нічого... Ну, вона щас туди уїхала, в Крим.

Він там на роботі робив і тоді каже: «Бери дитину». А дитині було 3 роки... Ну, вона схватила цю дитину і туди поїхала, і всьо. А ми лишилися...

Син умер в нас, у 45 років поховали. Ну, а дочка там ото. Ну, у сина уже правда... Народилася, оце, донька, правнучка народилась, Єлизавета, ну, ми ж її не бачили — вже рік було, вже другий рік пішов. Ну, вони втекли на північ, кудись туди виїхали, там його покликав друг. Ну, щось йому не сподобалося... І вони переїхали... Чи в Ростові, чи що вони... В Ростові зараз. Так що такі племінники там ще є у діда, ну, вже ми їх не знаємо, вони вже нас не знають. Що? У кожного своя сім'я, у кожного своє горе зараз. Інший раз, коли там подзвонять раз на рік. Ну, у нього ще сестра там лишилася, теж у Вінницькій області, там у селі вона живе. А так — немає нікого. У мене всі помирали, і брат помер. А, у мене брат ще є у Херсоні, теж там війна, ну цей, не можу ні додзвонитися, нічого...

А тут магазини у нас були, така аптека перед окнами. Сюдо, в аптеку все пуляли, сюдо, в аптеку, в эти... Ну, як, от, туди... І дерево впало на доньки балкон. Все, балкон повністю зім'яло там, там взагалі нічого, все, вітер гуляє, скіла, все... Ну, шо? Ой! (зітхає). «Піду-ка я закрию». Я кажу: «Чем ти закриєш?». «Ну, там у нас була, ця ж, плівка. Так плівкою».

Ага, вітер подув — воно все... Нема чим прибити, ану, оці вікна пласмасові, воно ж не прибивається. А скотчем приліпив, воно відірвалося. А гвоздём не приб'єш, бо рами лопаються всі ж. Так шо, таке... І в нас таке саме було тож. Ой, не дай бог! Одно вікно тільки було дерев'яне, а то все пластик...

⁷⁴ Інтерв'ю HS/LM-ES/37 від 27.10.2023

Там такий підвал був... Яке там бомбосховище? Бомбосховище... Там такий підвал, що треба було влізати і на колінках, бо там труби і повний підвал води завжди. Так що там ніяк не пройдеш, там тіки треба на колінках.

Я знаю, що син там щось ремонтував нам, якісь труби, оце то так... «Завжди в воді все, — каже, — повне води». Ні, туди ніхто не ховався, і ніколи ніхто не біг туди. І я не знаю, там кудась бігли до садика, там садик у нас недалеко... А так — ні, ну, ми нікуди не бігли, ми сиділи. «Що буде, — аж перехрестився, от так і все, — що бог дасть»...

Сиділи в хаті... Говорять же: «2 стіни... ховайся, де 2 стіни». 2 стіни трусились от так, як... Ну, що? Як дали, все, посипалося все скло, все. А що? А чим закривати? А закривати нема чим. Там же вже чуєм, там в том доме вже побилось скло, вже оце...

Там що? Били, били, били, все, скло нема, нічо нема, нема ні світла, ні газу, ні води, нічо не було. Ну, там якась колонка була, то ми ходили туди до тієї колонки ще.

Ну, це так, вийдеш і вже думаєш, чи ти вернешся додому, чи ти не вернешся? Бо не знали вже чи вернемося. Він [чоловік респондентки] готовив на вулиці, я вже тоже осліпла була... Вже не бачила нічого, ой (плаче)...

Піде, якийсь там суп зваре. Ну, а воєнні йдуть, кажуть: «Що ви, мужчина, робите?». Він каже: «Що роблю? Суп варю. Що робити?». Розпалив вогнище і каструльку там, ой... «А що ж, — каже, — кушати будемо? Нема ж нічо нігде».

Ну, допомогу там давали, ну, таке — крупи. А крупу десь треба її варити теж, ту крупу... Що робити з тою крупою...

Та не було ж опалення, завод розбили. Яке опалення? У нас все від заводу було — вода, світло. І щас теж ж нема... Там живуть ще 1 500 чи що, чи 1 500 із чимось чоловік ще живе [інформація про Авдіїв-ку станом на жовтень 2023 року]. Там же не буде нічого, бо завод повністю згорів, все згоріло там, все обладнання, все погоріло.

Ми вже тоді сиділи... Вже в шубах сиділи, вже холодно було в хаті дуже, вже було і 5 градусів, і 7 градусів. Дочка звоне, каже: «Що у вас в хаті?». Ми кажемо: «5 градусів». «Як 5 градусів?! На вулиці 5 градусів і у вас?!». А що робити, якщо 5 градусів, так. Ну, у нас шуби були такі короткі, так ми ото шуби одягали, бо не можна було зігрітися, так. Було холодно, так...

Ну, з ліками — я знаю, там ще щось лікарня трохи робила ще в нас, вона щас ще робе. Он там у нашому будинку медсестра, вона була там.

Ну, так ходили, безкоштовно давали там... Ну, що ми там? Від серця брали, там від голови, від цього... Ой, не знаю (зітхає)... А-то купували, там в аптеках виписували, де мені в очі... Я ж крапаю: вранці двічі крапаю і ввечері двічі крапаю...

Ну, нас змусили вже їхати, бо вже не було сенсу там жити. Розумієте? Вже, ну, що ж, скільки ж можна було труситися, що так боятися...

Ну, приїхали з Авдіївки, привезли нас сюди ж. Ми ж даже не знали, куда нас везуть. Розумієте? Нам сказали: «Збирайте сумки, щас будем кудась вас відвозити». Все, ми сіли в машину, нас проводжала, міліція і поліція, і міліція, і ми їхали автобусом, всьо. А куда... Привезли сюди. Ну, ми довго їхали сюди, довго. І кормили нас по дорозі, і чай давали, і бутерброди давали, і всё давали. Ну, і сюди привезли нас... Сказали: «Кімнату даєм вам». І вот дали кімнату нам, так. Дали все, постіль дали, все дали. Ну, це своє привезли, покривала свої привезли, схватили, в сумки кинули... А так все ж лишили, все-все там, нічого ж ми ще не взяли, все там...

От, оце кожного дня за ту Авдіївку, кожного дня слухаю по тому радіо, кожного дня. Зрівняли, нема нічого. Завод розбили. А завод розбили — «Коксохім» був на весь советський союз... Скільки він [чоловік респондентки] проробив? 40 років на тому заводі. А я робила на фабриці — там, де сумки шийть, кожу тянула ту теж. Тож не кожа була, а дермантін, оце ось з дермантіна шили сумки...

А тепер, де будем, чи тут доживати, чи де, я не знаю...

Як не виженуть, то може і тут, бо нема ж куда їхати.

Науково-популярне видання

Каплун Наталія

«Невидимі люди» прифронтової території України

Комп'ютерне верстання Неля Зінов'єва

Аналітичний звіт підготовлений у межах проекту «Підтримка постраждалих унаслідок війни вразливих груп населення та жителів віддалених територій України» за фінансової підтримки Європейського Союзу. Його зміст є виключною відповідальністю БФ «Схід SOS» і не обов'язково відображає позицію Європейського Союзу.